

UNIVERSAL  
LIBRARY

**OU\_184413**

UNIVERSAL  
LIBRARY





Calcutta Oriental Series

No. 3

HARILĪLĀ

BY

VOPADEVA

With the commentary

OF

MADHUSUDANA SARASVATI.



Calcutta Oriental Series

No 3

**HARILĪLĀ ( हरिलीला )**

BY

**VOPADEVĀ**

With the commentary

OF

**MADHUSUDANA KARASVĀTĪ**



**EDITED**

BY

**PANDIT ISVARĀCHANDRA SĀSTRĪ**

Sankhya Vedānta Nyāya Darśana Tārka

AND

**PANDIT HĀRIDĀSA VĀDYABĀGĪSĀ**



**CALCUTTA**

1920

CHECKED 1956  
Checked 1961

---

*COPY RIGHT*

BY

NARENDRA NATH IAW

CALCUTTA

---

**CALCUTTA ORIENTAL SERIES**

No 1	Yukti Kalpa-Taru	Price R	2 8 0
No 2	Chanakya Rajaniti Sastram		0 14 0
No 3	Harilila Viveka		1 4 0

प्राप्तिस्थानम् ।

संस्कृतयन्त्रपुस्तकालय, ३० कर्णश्रीयालिस स्ट्रीट,

कलिकाता ।

This work gives in the form of *Satias* a synopsis of the whole of the *Srimad Bhagavata* and follows chapter by chapter the essence of the tradition and philosophy embodied in that sacred book.

The author is Vopadeva and the commentary has been prepared by that master mind Madhusūdana Sarasvati, the celebrated author of so many philosophical treatises and commentaries. Madhusudana Sarasvati's commentary is characterized by his interpretation of philosophy in terms of the *bhakti mārga*, and as such, it will be of special interest to all students of Vaiṣṇava lore. Alike in its detailed analysis and the exposition in a nutshell of the philosophical issues, the book deserves to be a *read mecum* for those interested in Sanskrit philosophy.

---



## अवतराणिका ।

यद्यप्यवनिवलये श्रीभागवताना श्रीभगवत्तत्त्वरत्नाकराय  
 मानाः शतशः ग्रन्थाः सन्ति । तथापि हरिलीलिय लीलावतारस्य  
 भगवतो हरिरेन्वर्थावगाहिनो । श्रीमद्भागवतस्य विषयनिचयानां  
 करकपित्यवटवबोधाय विटास्वरण वापदेवेन हरिलीलेषा भक्त-  
 जनमानसमन्दिरे लीलानन्दप्रवर्द्धनार्थं प्राणायि । अत्यल्पायासेन  
 भागवतदुरूहपदार्यानाम् अनया लालया सम्यक् ज्ञान श्रीभगवत्  
 साक्षात्काररूपं येन समुपजायते तथैव विदत् प्रवरेण वापदेवेनाति  
 नैपण्येनयं समटङ्कि । श्रीमद्भागवतस्य स्कन्धाध्यायेषु ये ये  
 विषयाः सन्निवृद्धाः सन्ति तेषा सर्वेषाम् अन्निन् सन्दर्भे सूत्रा  
 कारेषु सूचिता मेखलासु मणय इव सन्ति ।

दशरथास्तोयसूत्रवदस्या लीलाया सर्वाण्यव सूत्राणि धीर-  
 मनाहराणि । भगवत्करुणापीयूषपिपासु-सूरीणामग्रे श्रीमद्  
 भागवत तद्विषयस्य च विचयप्रदान पिष्टपेषणवन्निरर्थकमेव ।  
 भागवतविषयनिकरसूचीभूतयम् आनन्दस्य हरिलीलितदयन्यकर्त्ता  
 विदूषा वापदेवेनदमभाणि । काऽसौ विदुत्तसो वापदेवद्विजा  
 यणीरिति मुक्ताफलभूमिकायामचिरादेव कियन्तस्तद्यन्या  
 कतम जनपदं स्वजनुषाऽलञ्चकार कदा कि पुस्तकमलेखि इत्यादि  
 वृत्तान्तनिकरं प्रकटयिष्यामि ।

अभ्यासु स्रपादेयत्वेन परमहसपरिव्राजकाचार्य्य-श्रीमन्मधु  
 सूदनसरस्वतो-महाभागन नेजामाधारणपाण्डित्यवैभवेन 'हरि  
 लीलाभाष्यविवरणं' नाम व्याख्याऽकारि । परमपरिव्राजक-  
 सरस्वतोमहाभागस्याद्वैतवादित्वेऽपि परमभागवतत्वमप्यव्याहृतत्वं  
 दृश्यते तथाहि श्रीमद्भगवद्गोता सुबोधिनो नाम व्याख्याया

“कृष्णात् परं किमपि तत्त्वमहं न जानी” तत्रैव “कानिन्दीपुलिनेषु यत् किमपि तन्नौलन्तमो धावति”(२)। एवमद्वैतमिडिनाम वेदान्तरत्नाकरे “स्वय विजयते विष्णुर्विकल्पोऽज्जित.” एवमेव भक्तिरसायनादिष्वस्ति । तदीयग्रन्थान् — श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्या ‘सुबाधिनी’ (१) भक्तिरसायनम् ( भागवतभारमग्रहः ) । (२) प्रस्थानभेदः “त्रयी माख्य याग पशुपतिमतं वेषणवामिति” इत्यादिश्लोकस्य व्याख्यानभूत । । ३) अद्वैतमिडिः ( ब्रह्मतत्त्वराष्ट्रसरक्षणं दुर्गभूता ) । (४) सिद्धान्तविन्दुटाका । (५) शिवविष्णुात्मकमहिम्नस्तवटोका । (६) श्रीमद्भागवतप्रथमश्लोकत्रयटोका ( एषा वर्द्ध सुद्रिता ) । (७) कृष्णकुतूहलनाटकम् ( श्रीकृष्णलोलवर्णनात्मक वधहृदय-हारिरूपकम् ) । (८) मंचेपगारोरकव्याख्या । (९) वेदान्तकल्पलतिका ( मन्दर्भाऽय वेदान्तमतप्रतिपादनप्रसङ्गेन नानादर्शन मतख्यापनपरः पूर्वार्द्धेमात्रशेषोऽस्ति ) । (१०) राजप्रतिबोधः । (११) शाण्डिल्यसूत्रटोका । (१२) आनन्दमन्टार्किनी । (१३) वेद-स्तुतिटोका । (१४) जटाद्वयविक्रान्तिः । (१५) आत्मबोधटोका । (१६) अद्वैतरत्नलक्षणम् । । १७) शास्त्रमिडान्तलेखटोका । एभ्योऽन्येऽपि बहवो ग्रन्थास्तेमेहाभागविरचिताः सन्तीति लोकश्रुतिरस्ति ।

हरिलीलाया अस्या श्रीमद् वोपदेव मधुसूदनसरस्वतीप्रणीत मूल व्याख्यानत्वेन भक्तिसुधासागरभागवतविषयरत्नपरिपूर्णत्वेन च वेषणवजनगणपरमोपकाराय सुदृग्रन्यत्वोऽपि यत्वेन मद्राप्यते ।

इदानीं श्रीमन्मधुसूदनमुनेरिति वृत्त पूर्ववद्भोज्य फरिदपुर-नगरान्तर्गते कोटालिपार-पद्माल-पाति, यजुर्वेदीयकाश्यपगोत्र पाश्चात्यवैदिकब्राह्मणाना कुलग्रन्थ वैदिकवाद् सोमांसा’सन्दर्भतो यथालब्धं तथैव किञ्चिद्विख्यते ।

(१) पञ्चदशोत्तरेकादशगतगकाष्ट (१११५) खोष्टाष्ट (११६४) महम्मदघोरी नाम्ना यवनराजिन कान्यकुब्जेश्वर जयचन्द्रं ( जयन्त चन्द्र (२) विजित्य यवनधर्मप्रचारायार्थ्यगणान् स्वधर्मं दीक्षया-  
मास । तदानीं भूयामो ब्राह्मणाः (३) स्वधर्मरक्षार्थं ततोऽपि समन्तात् पलायनपरर बभूवु । तेषु चाध्वर्यु काश्यपगोत्रीया राममिश्रः सहपुत्र कलत्रेः पूर्वस्यान्दिशि आसमार । स च कति-  
पयसामादनन्तर गिर्वाणवाणी-नगरौ नवहापस्थली भागीरथौ तटभूमिमाप । तत्र गोडेश्वराणामनुसतिमग्रहारश्चापलभ्योवाम । ततो वक्तियारखिलजी नाम्ना यवनपतिना पश्चिमवङ्गे समाक्रान्तं  
तदाऽनारथे धर्मविप्रव तत्रैव मिश्रागजाभागो निरुपद्रव वाम-  
मकरोत् । तदीयतनयो गोपालमिश्रस्तत्सूनुमीधवमिश्रस्तत्-  
सुतः सनातनमिश्रस्तत्पुत्रो गणपतिमिश्रस्तदात्मजो गुणार्णवा-  
चार्य्य । अयमीपयामिकप्रमङ्गन वङ्ग यशोहर पत्तनमागत्य  
श्वशुर-सदन कालमनेपोत् । तदङ्गसम्भृतः पुनन्दराचार्य्यो वङ्गे  
साधवपाशा राजभवेन लब्धानिमन्वणो गमन प्रतिगमनकाले  
फरिदपुर-नगरान्तर्गत-कोटान्निपाडास्थ पत्नी सुमनाह्वरा विप्र-  
वासापयागिनीमवच्य तत्रोनशियाख्यग्रामे निवासमकरोत् । अद्य

( १ ) एषलक्षान् सन्दर्भं पण्डितोत्तम श्रीहरिदासमिद्वान्वागीश-महाशय  
मकाशाब्ज्य मन्वयन्त्यस्तु ततमन्निधावस्ति. यशोहर खलना नखापुरे ।

( २ ) काश्यपकुब्जेश्वर राठोरवशाय शेषेन्द्रपति । अयं वाराणसीपुराधीश  
कथाश्रुन्मत् । अन्येषा मत काश्मीराधिप एतस्य सभाया विख्यात श्रीहर्षकवर्जनक  
श्रीहोरसूरिरामोत् । पञ्चविंशत्युत्तर द्वादशगत सख्त्काले उत्कोणे गिलालेखे जय  
चन्द्रस्यानामास्ति । दिङ्नाश्वरानङ्गपाल दुहितुः पति विजयचन्द्र जयचन्द्रस्यजनक ।

( ३ ) मारखता कान्यकुब्जगौड सेषिलकोत्कला ।

पञ्चगोटा समाख्यातापञ्चस्योत्तरवामिन । स्कन्दपुराणम् ।

त्वेऽपि अस्य वामभवनस्य स्थाननाम 'पुरन्दरवाटिका' इति लोके प्रसिद्धिरस्ति । अनेन सूत्रिमहाभागेन स्ववाम-वाटिका प्रत्यामन्त्रे मन्त्रशास्त्रोक्त 'पञ्चमुण्डो'परिविश्वजननी शोदत्तिणामूर्त्तिकालिका देवी प्रत्यस्थायि । सा तत्राधुनापि लोके पूज्यते । तत्रैवैषा देवी पुरन्दराचार्यीयेति लोके जगोयते । पुरन्दराचार्यस्थात्मजा-श्वत्वारः (१) श्रीश्रीनाथ (२) यादवानन्दः (३) मधुसूदन (४) वागेशचन्द्रश्च चतुर्थतनयः शंभवे पञ्चत्वमाप । अन्ये त्रयः कालपरिणत्या क्रमशः श्रीनाथचूडामणिः, यादवानन्दन्यायाचार्य , मधुसूदनसरस्वती च ते स्वस्वविद्या-वैशद्येन लब्धप्रसिद्धयः ।

अथैकदा कोटालि-पत्नीमध्यगत माधवपाशा ग्रामाधिपसमीपे शोभत् पुरन्दराचार्यं माह यादव मधुसूदन-सूनुभ्या समुपस्थिते माधवपाशाधिपो मधुसूदनस्य लोकोत्तरवैदुष्यमवलोक्यविस्मितः सन्नपि तदीयावामभृभागत्रह्मणामनप्रदाने पराङ्मुख आसीत् । मनस्वि मधुसूदन एवस्विधाचरणं नृपतेरवलोक्य तमतिभर्त्सयन् शान्तिगतकोयशोक्रमिसं ( 'नाथे श्रीपुरुषोत्तमे ) अपठत् । तेन जातस्वितेन मधुसूदनेन नितरा विषयवैराग्यमन्वभावि । तत आचार्यपुरन्दरं लुण्णमानसः स्वगृहं ययौ । मधुसूदनम् जनक-मविधे अन्त्याश्रमार्थं स निर्वन्ध प्रार्थनामकरोत् । तेनैव हि कुलोद्धारणक्षम विमलमति सूत्रितनयमवेच्य तस्मै सन्नशसग्रहणे ऽनुज्ञाऽदायि । तेन लब्धानुमतिना मधुसूदनेन स्वप्रथित दण्ड भूमौ निपात्य भृनुगिठत विश्वेश्वरमुद्दिश्य प्रणम्य च पुनस्तथैव कृत्वा ततो वाराणसीं यात्रामकरोत् । तथाच वैदिकवादमीमासायाम्,—

‘ स्वप्रमाणं चित्ता दण्ड पातयित्वा शिव नमन ।

‘ यथाप्य न पुनर्दण्ड पातयित्वा पुनर्नमन ॥’ इति ।

ततो गमनकाले मध्यमार्गे यशोहरग्रामे मधुमतीनदीमुत्तु-  
 मत्तमेन मधुसूदनेन तदा वरुणदेवमाराध्य तत्प्रसादात् स्वप्ने  
 लब्ध आदेशः—‘वत्स । यथेच्छं गन्तव्यम न कापि नद्युत्तरणे  
 बाधा भविष्यति’ । इति वरुणदेवादेशवाणीं विश्वास्य तेन हेलया  
 मधुमतीसरिदुदतारि । अनेन च व्यापारिणास्याः शैवलिन्या  
 ‘मधुमती’ति नामाभूदिति लोके तत्राभाणकोऽद्यत्वेऽपि वर्त्तते ।  
 ततः पद्मामादनन्तरं मोक्षनगरीं काशीं समाप्य परिव्राजका-  
 चार्य्य श्रीमद् विश्वेश्वरसरस्वतीमन्निधौ यथाविधान यतिधर्म  
 दीक्षितः । तथाच महिम्नस्तव प्रारम्भोक्त वैदिकमीमांसाधृतः  
 श्लोकः—“गुरु विश्वेश्वरं नत्वा” (१) इत्यादि । एवमेवाहैत-  
 मन्दर्भावमानं—“श्रीरामविश्वेश्वरमाधवाना, एकेन साक्षात्कृत-  
 माधवानाम् । स्पर्शेण निर्धृततमी रजाभ्यः, पाटोल्यितभ्यस्तु नमी  
 रजाभ्यः ॥” इत्यनेन तेन स्वगुरु पूर्व्ववश्याना नामोल्लेख कृतः ।  
 ततो गुरुसेवनाध्ययन योगानुष्ठान ब्रह्मचर्यादिभिरत्यल्पसमये स  
 सुगृह्येत नामा यतिरभूत् । एतस्मिन्नेव काले भारत राम-  
 नामासृत धारा प्रवर्षकेन श्रीमत्तुलसीदासेन हिन्दीभाषा-पद्यमय  
 रामायण प्रणयपरीक्षणार्थं मधुसूदनसन्निधौ प्रेषयामास ।  
 तद्रामनामासृताप्लुतं शास्त्रतत्त्वप्रोथित पाण्डित्यकौशलपूर्णं परि-  
 शुद्धं रामायणं समीच्य परित्पत् । मधुसूदन इमं श्लोक विलिख्य  
 तद्रामायणमाकम्प्रेषीत् । तथाहि—

( १ ) महिम्न स्तोत्र टीका प्रारम्भ श्लोक ।

यथैव तुलसीदासेन स्वरचित रामायण मधुसूदनसरस्वती मन्निधौ  
 दर्शनार्थं प्रेषित्तया तेनापि स्वप्रणीताहैतसिद्धिपश्चतय प्रोदयन्त्या- तुलसीदास  
 समोपे) वनोक्तनार्थं प्रेरिता इति काशीकविदया परम्परागत समाचार ।

“शानन्दकानने काश्या तुलसी जङ्गमस्तरुः ।

कवितामञ्जरी यस्य रामभ्रमर सुखिता ॥” इति ।

तत एकदा देहलीखरो मधुसूदनस्याशेषगुणगौरवपूर्णवृत्तं  
श्रुत्वा एन षोडशगताब्दाः ( शकाब्दाः १६०० ) शेषभागं सम्नाट्-  
परिषदि मन्निमन्त्रानयामाम । तत्र विद्वत्सभायाम श्रेष्ठान् विदुषां  
वाटे सर्वान् पराभूय तेषां प्रणमासूचकगाथाभिमा लेभि । तथाच, -

“वेत्तिपारं सरस्वत्या मधुसूदनसरस्वती ।

मधुसूदनसरस्वत्याः पारं वेत्ति सरस्वती ॥” (१)

तत्रत्य ( पाश्चात्यवैदिक ) यजुर्वेदीयकाश्यपगोत्रसम्भृतविप्राणां  
कुलपरिचायकग्रन्थ एव दृश्यते उक्तसरस्वतीमहोदयसप्तोत्तरगत-  
मिते ज्ञायणे हरिद्वारे लाकर्मते परित्यज्यामरलाक ययौ ।  
योसन्मधुसूदनवज्रा काव्यनाटकादिनानामन्दर्भट्टीकाकृत् वाग्मि  
कविवर श्रीहरिद्वाम सिद्धान्तवागोशाशेषशास्त्राध्यापक-पण्डितवर-  
कालिद्वामविद्याविनाटनेवायिकवर श्रीहरिद्वामतर्कनीर्थभट्टाचार्या  
श्रद्धात्वऽपि राजन्त । तदन्वयजा मन्त्यन्थ वङ्गेषु बहवाऽधुनापि  
विदाम ।

५२ । ४ । २० खशाब्दा

१७२७ । १ । १ वङ्गाब्दा

कलिकाता ।

वैश्वरचन्द्रशास्त्री ।

( १ श्लोकोऽयं तुलसीदासेन लिख्य मधुसूदनसरस्वती रचितग्रन्था-  
प्रलोकनात् पर ततस्त्रिधौ प्रेषित इति काशाककोविदानी मन्नाद ।

## मन्तव्यः ।

श्रीहरिलीलाविवेकग्रन्थस्य रचयिता विद्वद्वरवरेण्यज्ञानाटवी  
पञ्चास्यो वोपदेवः भाष्यकारश्च स्वनामधन्य-भक्तिरमरमिकः  
निगमकल्पतरुशाखामञ्जारिसुवर्णा मधुसूदनसरस्वती । वोपदेवेन  
गोविन्दाङ्गभूत श्रीमद्भागवतस्य स्कन्धाध्यायविवरणावली षड्-  
दशमसूत्राणां च सुशृङ्खलया सज्जिता, भक्तिवत्सोपसृणरसविलासि  
मधुसूदना मधुसूदन. स्वभाष्यशमश्रुभि तामाम् अतिगूढ-  
रहस्यम् उद्घाट्य भक्तिरसपिपासून् जनान् आस्वादयितु मधुचक्र  
मिव अवसरपटवी प्रापयामास । इन्द्रनीलमणिखचित सुवर्ण-  
हारस्तयोः कथञ्चित शाखाचन्द्रन्यायेन सादृश्य समर्थयितु  
मर्हति । एकादशस्कन्धस्य विस्तारतः भाष्य प्रकटय्यातिदुर्वीध  
तत्त्व “कृष्णात् पर किमपि तत्त्वमह न जान” इति दिशा  
सुगमत्वेन जनान् प्रत्यबोधि । अपि च स्वामिटोकया अल  
मन्यमानो वोपदेवविरचित यत् सूत्र परितत्याज अङ्गनिर्देशेन  
तत् पूर्णता घटयामास । गोपबधृटोविटं पर ब्रह्म स्वभाषा  
तस्य भाष्य अलञ्चकार इति मन्यामहे । भाष्यव्यवहृतग्रन्थाना  
अध्यायश्लोकादौना च विशेषपरिचय अस्माभिः पादटोकाया  
प्रदत्तः । भाष्यकृत् परिचयः सुराचार्यकल्प अशेषशास्त्रपारदर्शि  
पण्डित-श्रीईश्वरचन्द्रशास्त्रिणा बहूयन्नतः समाहृत्य प्रकाशयतामत्र

नोतः । यस्य अर्थव्ययेन एतादृश कर्म अस्माभिः समापितम् ।  
 एम्, ए—रायचंद प्रेमचंद स्कलाराद्युपाधिभिर्मण्डितं इराजि-  
 भाषाया बहुग्रन्थप्रणेतार, कुशाग्रोयधियं कुमारं नाहाजं श्रीम  
 न्नरेन्द्रं प्रति सम्प्रति कोऽपि परब्रह्म परां कृपां विदधातु ।

१०५१२० खः  
 वङ्गाच्च १३२७/११२

श्रीहरिदामविद्यावागीशस्य ।

श्रीगणेशाय नमः ।

## सटीक-हरिलीला ।

नमः कृष्णाय नित्यैकमच्चिदानन्द-मूर्त्तये ।

जगत् सर्गविसर्गादि-साक्षिणेऽनन्तशक्तये ॥ १ ॥

जयन्ति वोपदेवस्य वाचो विवृध-सम्भताः ।

घनमारीञ्जलाभाम-क्षीरोदस्यैव वीचयः ॥

श्रीमद्भागवतस्यानुक्रमणी तद्विनिर्मिता ।

हरिलीलाभिधानयं यथामति विविच्यते ॥

श्रीमद्भागवतस्कन्धाध्यायार्थादित्तिरूप्यते ।

विदुषा वोपदेवेन मन्त्रिर्हमाद्रितुष्टये ॥

इह कश्चिद्गुरुप्रमादादधिगतममस्तशास्त्रार्थतत्त्वो वोपदेव  
नामा द्विजाग्रणीः श्रीमद्भागवतार्थं विवरिषुः प्रतिजानीते ।

श्रीमद्भागवतञ्च स्कन्धाद्य अध्यायाद्य तेषामर्थः श्रीमद्भाग-  
वताद्यर्थः आदित्यस्य तत्तथा । आदिशब्दान्महाप्रकरणाऽव-  
तारार्थोपपत्तयः । श्रीमदिति हेतुगर्गविशेषणम् । सुन्दरत्वात्  
तन्निरूप्यते क्रियाविशेषणं वा । अन्यार्थस्याप्यस्य पूर्णकुम्भन्यायेन  
मङ्गलार्थत्वम् । मङ्गलादौनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च  
शास्त्राणि प्रयन्ते न सिद्धार्थद्योतकानि सिद्धार्थाध्येतकानि च (१)

(१) "मङ्गलाचरणं शिष्टावारात् फलदर्शनात् श्रुतितश्च" साख्यदर्शनम्  
५ । १ स्त । पातञ्जल महाभाष्यम् १ । १ । १ ।

आनन्दस्य हरिर्लीला(१)वक्ता भागवतागमः ।

स्कन्धैर्द्वादशभिः शाखाः प्रतन्वन् द्विजसेविताः ॥२॥

स्फुरति भाष्ये । यद्यपि भूयसा तदर्थभ्यर्थनेन हेमाद्रितुष्टय इत्युक्तम्, तथापि स्वयोग्यतोपलक्षणपरं विज्ञेयम् । मन्त्री च राज्ञो देवगिरीश्वरस्य (२) रामचन्द्रस्येष्टदेवताप्रणामस्तत्कृत एवेति ग्रन्थसमाप्तिप्रचयाभ्यामवगम्यते । अन्यथा विघ्नोपघातात्तौ (३) नस्तः ॥ १ ॥

तत्र भागवतार्थमाह—

आनन्दस्येति । आनन्दस्यानन्तरूपस्यानेन लीलाया उपा-  
देयत्वमुक्तम् । आनन्दस्य लीलामप्यानन्दरूपामित्यर्थः । सामाना-  
धिकरण्यं धर्मधर्मिभावनिरासार्थम् । इदमेव भगवद्रूपम् ।  
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति” (४) श्रुतः । लीला वक्ष्यमाणरूपाम् ।  
भागवतमेवागमो वेदः “इतिहासपुराणानि पञ्चमो वेद उच्यते” (५)  
इत्युक्तेः । तथाच भागवतमेवागमो वृत्तः । तदा वक्तेति तिर-

(१) हरेः परमेशस्य लीला हरिलीला,—कल्पप्रलयसहाप्रलयादि पतित-  
लोकोद्धारणाय अवतरणादिव्यापारः । एतदाख्योऽय सन्दर्भः ।

(२) देवगिरिर्दक्षिणापथे यादववश्याना राजधानी आसीत् । तच्छेष-  
न्दपालो रामचन्द्रस्तस्य प्रधानमात्यो हेमाद्रिश्चतुर्वर्गचिन्तामण्यादानेकसन्दर्भकार ।  
वृत्तमेतस्य चतुर्वर्गचिन्तामणौ राजप्रशस्तौ सुक्ताफलटीकायाश्चास्ति ।

(३) त्रिविधं विघ्नं दिव्यं, नाभसिक, भौतिकञ्च । दिव्यं देव महोत्पातादि ।  
नाभसिक उल्का, वज्र, हिलीन्दावरण, धूमकेत्वादि । भौतिक व्याघ्रचौर-  
प्रभृतिजम् । आधिव्याध्यादेस्तत्त्वैवान्तर्भावः ।

(४) तैत्तिरीयोपनिषद् ३।५।१, ३।६।१ ।

(५) “इतिहासपुराणं पुष्पम्”—“इतिहासपुराणमभ्यतपन्”—“इतिहास-  
पुराणम्” छान्दोग्य उप. ३।४।१, ३।४।२, ७।१।२४, ७।२।१ ।

स्कृतात्यन्तावाच्यध्वनित्वात् प्रकाशयित्वेत्यर्थः । यथा उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि इत्यत्रोपदिशति प्रकाशयति तेन भागवतद्रुमे हरेर्लीला प्रतीयत इत्यर्थः । वेदद्रुमाभ्याम् अस्य साम्यग्राह, स्कन्धैः सावयवैः । शाखाः कठाद्याः । लताद्या लताश्च । प्रतन्वन् विस्तारयन् । द्विजास्त्रैवर्णिकाः पक्षिणश्च तौ (१) तत्र ताच्छील्य परेण शास्त्रस्यलीलयैकप्रतिपादनशीलत्वादन्वस्य भक्तिज्ञानादेरिहैवान्तर्भाव इत्युक्तम् । तेन लीलैव प्रतिपाद्या नान्यत् । यो हि मन्यते भगवत् कथा मात्र प्रतिपाद्यम्, तेनात्र सर्ग इत्यादेर्निर्विषयत्व प्रतीयमानसर्गाद्यपद्भवः । कर्तुर्महर्षेष्वाकौशलमिति दोषत्रयमभ्युपेतं स्यात् । तस्मात् सुव्यक्तं लीलां वक्षतीति । नन्वत्र किं प्रमाणं किञ्चास्य लक्षणमित्यर्थः । 'सा च द्वितीय-दशमे दशधा दर्शिता तथा' ? । सा च लोला द्वितीयस्कन्धस्य दशमेऽध्याये दशधा दर्शिता । तच्च दर्शितत्वं प्रमाणं सर्गादिदशरूपत्वञ्च लक्षणमित्यर्थः । तदेवाह,—

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।

मन्वन्तरेणानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ (२)

एषां लक्षणं वक्षते । एकैकत्राव्याप्तेर्दशनाम्मुक्तिः । एतं चोत्तरोत्तरमङ्गाङ्गित्वादाश्रयविशेषः । उक्तञ्च परमहंसप्रियायाः (३)

(१) "ब्राह्मण्य" चतुर्यो वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः" । मनुव्यासौ, शकुन्त-  
शकुन्तद्विजा, अमरकोष ।

(२) भागवतम् २।१०।१ श्लोक ।

(३) परमहंसप्रिया नाम्ना सुपाचीनकाचनसुकलज्ञानिजन-समाहृता भागवत-  
टीकासीत् । साचाद्यापि नोनयनपथ समाकूला पर बहुधाऽऽन्वियते । एतस्या  
उल्लेख केवल्यदोषभाया मुक्ताफलस्य व्याख्यायां असङ्गदृश्यते । नैव सा श्रैधरी ।

स्कन्धाद्यस्तृतीयादिस्कन्धेषूक्ता दशक्रमात् ।

श्रोतुर्वक्तुश्च लक्ष्माद्ये द्वितीये श्रवणे विधिः ॥ ३ ॥

मङ्गाङ्गिभावः (१) । तत्राशरीरस्य विष्णोः पुरुषरूपस्वीकारः सर्गः । पुरुषाद्व्यस्तादीनामुत्पत्तेर्विसर्गः । तेषामाधारस्य लोकप(स)द्मस्य व्यवस्थान स्थानम् । स्थितानामभिवृद्धिः पोषणम् । पुष्टानामाचारः जतिः । तत्रापि सटाचारो मन्वन्तरम् । तत्रापि विष्णुभक्तिरीशाणुकथा । विष्णुभक्तानां प्रपञ्चाभावो निरोधः । निष्प्रपञ्चानां स्वरूपलाभो मुक्तिः । भक्तानां ब्रह्मस्वरूपिणावस्थानम् आश्रय इति । लीलात्वञ्चैषामप्रयासेन क्रियमाणत्वात् तत्र तत्र सशब्दनाच्च । नन्वनायासर्चाष्टितं लीला । लीलाश्रयस्य च वक्ष्यमाणभङ्गा ब्रह्मत्वात् कथं लीलात्व तथात्वे लीलातद्वतोरभेदप्रसङ्ग इति चेन्न । चिन्मात्रस्य वस्तुना रज्जुमर्पन्यायेन प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं तस्यैव लीलात्वेन विवक्षितत्वात् । ध्रुवं कल्पितब्रह्मनिवृत्तेर्मुक्तावपीति ॥२॥

एव ग्रन्थार्थमुक्ता स्कन्धार्थमाह ।—स्कन्धाद्य इति । क्रमश्च तृतीये सर्गः । चतुर्थे विसर्ग इत्यादि । लक्ष्म लक्षणम् । विधिः(२) इष्टं श्रातव्यमिति । न च सर्गादिस्तृतीयादिनियमत्वेन प्रथम-द्वितीययोरभावात् । लीलापरत्वोक्तिरव्यापिकेति वाच्यं “जगृहे पौरुषं रूप”मित्यादिना (३) तत्रापि सूचितत्वात् । न च मुक्ते-निरोधभेदस्य वक्ष्यमाणत्वाल्लक्षणत्वमिति युक्तम् । तद्भेदत्वे प्राधान्यात् पृथगुक्तेः ॥ ३ ॥

(१) अङ्गाङ्गित्वं शेषशेषित्वम्, “शेषपरार्थत्वात्” मीमांसासूत्रः १।२ ।

(२) “विधिविधायक” न्यायसूत्रम् २।६२ । “अज्ञातज्ञापको वेद भागो-विधिः” अर्थसम्यङ्गः १।२ ।

(३) भागवतम् १।१।१ श्लोक ।

इतीदं द्वादशस्कन्धं पुराणं ब्रह्म सम्मितम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽष्टादशाध्यायास्तत्र प्रकरणत्रयम् ।

त्रिभिर्द्वादशभिरलक्ष्य हीनमध्योत्तमं त्वतः ॥ ५ ॥

श्रोतारः शौनको व्यासः परीक्षितोत्तमाः क्रमात् ।

वक्तारोऽपि तथा सूतो नारदः शुक इत्यमौ ॥ ६ ॥

वैराग्यस्य प्रकर्षेण प्रकर्षोऽत्र विवक्षितः ।

तल्लक्षणं परं श्रोतुं वक्तुं चार्हति संहिताम् ॥ ७ ॥

उपसंहरति । इतीति । अतो हेतोरभिधेयानां द्वादशत्वाद्-  
द्वादशस्कन्धा इति भावः ॥ ४ ॥

एवं स्कन्धार्थमुक्त्वा प्रथमार्थं विहग्वन् प्रकरणान्याह । प्रथम  
इति । तत्र प्रथमे स्कन्धे प्रथमं तत्रादिभिरध्यायैरिति शेषः ।  
त्रिभिरैकं त्रिभिरैकं द्वादशभिरैकम् । क्रमाच्च सखन्धः ।  
नौवयो धर्मविषमूलमूलेतिवत् वि(द्वि)रूपशब्दसमभिव्याहारात्  
त्रि त्रीत्यत्र नैकशेषः । एवमन्यत्र । कुतः प्रकरणत्रयमेव तत्राह,  
लक्ष्यहीनमध्यमोत्तमत्वतः । लक्ष्यस्य श्रोत-वक्तृरूपस्य हीनमध्यमो-  
त्तमत्वेन त्रैविध्या(१)दित्यर्थः । मध्यं मध्यमम् । हीनानामना-  
देयतां वक्तुं त्रिभिरध्यायैः कृतम् ॥ ५ ॥

तत्रैविध्यमाह,—श्रोतार इत्यादि । तथा शब्दात् क्रमा-  
दुत्तमत्वम् । ननु (तु) राज्ञो महर्षिभ्यामप्युत्कर्षः ॥ ६ ॥

शुकस्य देवर्षेः सकाशादिति कथमुक्तं तत्राह,—अत्र एषु

(१) “अधिकारिभेदाच्च नियमः” साख्यसूत्रम् ३।७६। हीनमध्यमोत्तमा  
अधिकारिण । “हीनमध्यमोत्तमोक्तृर्द्विधयो हि शिष्या भवन्ति” भासती, २।१८  
छ. भा, टी. ।

पुराणेष्वितिहासैर्हि लक्षणादेर्निरूपणम् ॥ ८ ॥

वेदः पुराणं काव्यञ्च प्रभुर्मित्रं प्रियेवच ।

बोधयन्तीति हि प्राहुस्त्रिविद्भागवतं पुनः ॥ ९ ॥

श्रोत्र-वक्तृषु च वैराग्यप्रकर्षात् प्रकर्षोऽभिमतो न तु ब्रह्मर्षित्वा-  
दिनेत्यर्थः । स्रष्टोऽस्य सुखस्य तत्रकर्षः । रात्रस्तु वक्ष्यति । ननु  
किमेतत् कथनेनेत्याह । तल्लक्षण इति । हीनमध्येत्तमवैराग्याणां  
यस्य श्रोतुर्वक्तुश्च स तथा तत् तत्तुल्य इत्यर्थः । परं इदानीन्तन-  
संहितां भागवतीं सर्वथात्ववीतरागेण श्रुतमुक्तं वा न फले  
पर्यवस्यति ॥ ७ ॥

ननु प्रथमे श्रोत्र-स्वरूपलक्षणमिति न क्वचिद् ग्रन्थकृतोक्तम् ।  
तत् कुतोक्तं तत्राह । हिशब्दो हेती । लक्षणं हि सर्गप्रति  
सर्गादि (१) । आदिशब्दाद् धर्माधर्मौ । अयमर्थः लोके यथेदं  
कुरु मेदं कार्षीरिति साक्षाद्वाचो युक्तयः । नैवं पुराणेषु तत्र हि  
पूर्ववृत्तकथनभङ्गा प्रवृत्त्याद्युच्यते । न साक्षात् । तथा ह्युप-  
दिश्यमान विश्वास्यं चमत्कार्यञ्च स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

तदेव वृहानुमत्या द्रढयति । इह हि अधिकाग्निभेदादुपदेश-  
स्त्रिधा । आद्यं शब्दस्य प्राधान्यं द्वितीये त्वर्थस्य । तृतीये

(१) सर्गः स्रष्टिः, प्रतिसर्गप्रलयः । “पङ्क्त्यवदुभयोरपि संयोगस्तत्कतः सर्गः ।

साख्यका. २१ ।

” ” २२ ।

” भागवतम् १।१० । १४-१६ ।

” सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वगो भवन्तराणि च ।

वशानुचरितञ्चैव पुराण पञ्चनक्षयम् ॥” विष्णु भक्तस्य, ब्रह्माण्डपुरः ।

पञ्चप्रश्नाः शौनकस्य सूतस्यात्रोत्तरं विषु ।

अवतारप्रश्नयोश्च व्यासस्यानिर्वृतिः कृतात् ॥ १० ॥

रसस्य प्राधान्यम् । एषु च क्रमादुत्तमादयोऽधिक्रियन्ते । तत्र हि वेदः । प्रभुवत् पुरुषं बोधयति । यथा हि प्रभुवाक्येष्विष्ट-  
साधनतामनालोच्यैव भृत्याः प्रवर्तन्ते । एवमग्निहोत्रादि-  
ष्ववश्यकर्त्तव्यत्वात् पुरुषः । पुराणं मित्रवत् । यथा मित्राणि  
मित्रं प्रभुवन्न नियुज्यन्ते किन्तु युक्त्या प्रबोधयन्ति । यथा-  
ऽमुष्मात् कर्मणः अमुकस्येदं फलममुकस्येदमासीदित्युपदेशः ।  
पुराणेषु काव्यं प्रेयसीवत् सा हि यथा ललितचेष्टाभिः पुरुषमाकृष्य  
विधेये नियुङ्क्ते स एवावश्यन्तद्विधत्ते । तथा काव्यं विभावादि-  
(१)सम्पदा पुरुष सरसीकृत्य रामादिवर्द्धत्तितव्यम्, न रावणादि-  
वत् । ननु पुराणमात्रे प्रस्तुतोपयुक्ते किमन्ययोः । कथनेन  
तत्राह । त्रिवृद्भागवतं पुनः । भागवतन्तु त्रिवृत् त्रिभिर्वेदादिभि-  
स्तुल्यं क्वचित् कस्यचिद् भङ्गिरिहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं पुराणार्थमुक्त्वा क्रमात् पादैरध्यायार्थमाह । पञ्च प्रश्नाः  
प्रथमेऽध्याये इति शेषः । विवृताश्च ते परमहंसप्रियायाम् ।  
तथा हि सूतं प्रति प्रथमाध्याये शौनकादिप्रश्नः । स पञ्चधा ।  
सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नभङ्ग्या नैमिशेत्यादिना विष्णुपासना-  
प्रश्नः । १ । तस्य साकारनिराकारभेदात् सूत । जानासीत्यादिना  
साकारोपासनाप्रश्नः । २ । तस्य अवर्णभेदाच्छ्रवणसिद्धये यस्या-  
वतार इत्यादिना विष्णुलीलाप्रश्नः । ३ । ततोऽन्तरङ्गत्वादथा-

(१) 'विभावेनानुभावेन व्यक्तसञ्चारिणा तथा ।'

'रत्याद्यङ्गोपका लोके विभावा. काव्यनाम्नयोः ।'

नारदस्यात्र हेतूक्तिः प्रतीत्यर्थं स्वजन्म च ।

सुप्तघ्नद्रौण्यभिभवः तदस्त्रात् पाण्डवात् वनम् ॥ ११ ॥

ख्याही त्यादिनाऽवतारकथाप्रश्नः । ४ । ततोऽप्यन्तरङ्गत्वात्  
‘कृतवानित्या’दिना श्रीकृष्णलीलावतारप्रश्नः । ५ । एषु चोत्त-  
रोत्तरप्राधान्यम् । न तूत्तरेण पूर्वस्य बाधः । तदुक्तिवैयर्थ्या-  
पत्तेः । एतावानेव श्रीभागवतप्रतिपाद्योऽर्थ इति । ‘सूतस्यात्रो-  
त्तरं त्रिषु’ । एवं पञ्चसु प्रश्नेषु मध्ये आद्येषु त्रिषूत्तरं द्वितीया-  
ध्यायार्थः । त्रिष्विति विषयसप्तम्याः सम्बन्धलाभात् त्रयाणा-  
मित्यर्थः । तत्रोत्तरं क्रमात् । “स वै पुंसाम्” । सत्त्वं रजः ।  
स एवेदमित्यादिभिः अवतारप्रश्नयोश्च चकारादुत्तरम् । अवतार-  
प्रश्नश्चावतारप्रश्नश्चेत्येकशेषः । तयोर्यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्य-  
वतारलीलाप्रश्नः । श्रीकृष्णलीलावतारप्रश्न इत्यर्थः । ज्ञेयमुत्तर  
जगृहे पौरुषं रूप(१)‘मिर्त चाशकला’(२) इत्यादिद्वाभ्याम् । हीन  
लक्ष्यमुक्त्वा मध्यममाह । ‘व्यासस्यानिर्वृतिः कृतात्’ । अनिर्वृति-  
रतुष्टिः । कृताद् भारतादेः ॥ १० ॥

‘नारदस्यात्र हेतूक्तिः’ । अत्रानिर्वृते । ‘प्रतीत्यर्थं स्वजन्म  
च’ । स्वजन्मनारदत्वप्राप्तिः । ‘सुप्तघ्नद्रौण्यभिभवः’ । सुप्तोऽन्यांश्च  
( न्यञ्च ) बालान् हन्तीति तथा । सुप्तघ्नत्वादभिभूतः । द्रौणि-  
रिति द्रोणपुत्रत्वादवध्य इत्युक्तम् । ‘परीक्षितोऽथ राजर्षे’रित्यन्तः  
प्राक् सर्वाध्यायशेषः । ‘तदस्त्रात् पाण्डवाऽवनम्’ । तस्य द्रोणेः  
अस्त्राद् अवनं रक्षा कुन्तीस्मृतिस्तु पाण्डवरक्षाप्रसङ्गात् । व्यासाद्यै-  
रित्याद्युपोद्घातो नवमस्य । ‘भीष्मस्य स्वपदप्राप्तिः’ । यस्माद्

(१) भागवतम् १।१।१ श्लोकः ।

(२) भागवतम् १।१।२८ श्लोकः ।

इत्यष्टादशभिः पादैरध्यायार्थाः क्रमात् स्मृताः ।  
 स्वपरप्रतिबन्धोनं राज्यं स्फूर्तं जहौ नृपः ॥ १२ ॥  
 इति वैराग्यदार्ष्योक्त्यै प्रोक्ता द्रोणिजयादयः ॥ १३ ॥

भ्रष्टः संसारे पतितः तत् स्वयं पदम् । 'कृष्णस्य द्वारकागमः' ।  
 स्पष्टम् । 'श्रुतुः परीक्षितो जन्म' । श्रुतुरिति हेतुगर्भ-  
 विशेषणम् । 'धृतराष्ट्रस्य निर्गमः' । हिमवन्तं प्रतीति शेषः ।  
 'कृष्णमर्त्यं त्यागशुचा' । मर्त्यं शरीरं लोको वा । शुचा विषम्भा-  
 र्जुनदर्शनात् । राज्ञस्तत्स्फुर्त्या न तु अर्जुनस्य तदा ( या ) ।  
 'ततः पार्थमहापथः' । पार्थाः पाण्डवाः तेषां महापथो देवयान-  
 सुदग्दिगमनम् । 'भूधर्मयोः कलेर्भीतिः' । स्पष्टम् । 'ततस्त्राणं  
 परीक्षितः' । ततः कलेस्त्राणं रक्षा भूधर्मयोरित्येव । 'परीक्षितो  
 ब्रह्मशापः' । स्पष्टम् । 'प्रायोऽस्य शुकसङ्गमः' । सत्र्यासपूर्व-  
 मनशनं प्रायः । अस्य परीक्षितः ॥ ११ ॥

इत्यष्टादशेति । नन्विह द्वादशभिरध्यायैरुत्तमे लक्ष्येऽभिधेये  
 किमित्यनङ्गानां द्रोणिजयादीनां समानाम् उपन्यासस्तत्राह ।  
 स्वपरेति । अयमर्थः राज्यं स्तोक बलवत्प्रतिबन्धवांस्यजेत् । इदं  
 तावत्स्फूर्तं नाप्यत्र प्रतिबन्धः । स हि स्वीयैः परैर्वा स्यात् । न  
 द्वेषापि । तथाहि स्वप्रतिबन्धाभावं वक्तुं धृतराष्ट्र-भीष्म-पार्था-  
 पगमोक्तिः । परप्रतिबन्धाभावार्थं भगवत्प्रयाणं द्रोणिजयोक्तिः ।  
 तस्मात् स्वपरप्रतिबन्धहीनं स्वीकृतं राज्यं विष्णुपदप्रेषया  
 जहाविति ॥ १२ ॥

राज्ञो वैराग्यदार्ष्यं वक्तुं द्रोणिजयादयोऽभिहिताः । नानङ्गत्वं  
 तेषाम् । न च द्रोणिः पार्थप्रयाणस्योर्द्धं राज्यं किं न प्रति-

अथो विहायेमममुच्च लोकं विमर्शितौ ह्येतया  
पुरस्तात् । इति ॥ १४ ॥

इति हरिलीलायां वोपदेवकृतौ प्रथम-  
स्कन्धविवरणम् ॥ १ ॥  
इति प्रथमोऽध्यायः ॥

बन्धवानिति वाच्यम् । अभिभवादूर्ध्वं शास्त्र(१)सश्यासप्रति-  
ज्ञानात् । नापि ब्रह्मशापोद्दिग्नेन राज्ञा राज्यत्यागात् कुतो  
वैराग्यमिति शङ्काम् ? शापात् प्रागेव हेयोपादेयनिश्चयेन वैराग्य-  
सङ्गावात् ॥ १३ ॥

यदुक्तमिति । शापस्य तु चिकीर्षितत्यागावसर एव परि-  
तोषाच्च । अतएवेह तत्प्रतीकारानुयो(द्यो)गः । यच्च भारते  
प्रतीकारकथनं तद्भिन्नकल्पविषयत्वादविरुद्धम् । तस्माद् राज्ञो  
वैराग्यप्रकर्षः सिद्धः ॥ १४ ॥

इति श्रीवोपदेवविरचित-हरिलीलाया मधुसूदनसरस्वती-  
प्रणीतं प्रथमस्कन्धविवरणम् ॥ १ ॥  
( इति प्रथमोऽध्यायः ) ॥

द्वितीये श्रवणाङ्गानि ध्यानं श्रद्धा विमर्शनम् ।

द्वि द्वि षड्भिर्दशाध्याये ॥ १ ॥

एव प्रथमे वक्तृ-श्रोतृ-स्वरूपं निरूप्य प्रतिश्रवणे प्राप्तेऽङ्ग-  
सहितेऽङ्गिन्यनुष्ठिते फलमावश्यकमिति श्रवणाङ्गार्थं द्वितीयः कृत  
इत्याह । द्वितीयेति । श्रद्धाचित्तप्रसाधः । साप्यङ्गमेव । तत्-  
पूर्वत्वात्तत्प्रतीतेः । “श्रद्धस्व सोम्येति” (१) श्रुतेः । विमर्शनं  
युक्त्या पर्यालोचनं मननमित्यर्थः । एतानि श्रवणस्याङ्गानि ।  
न चाङ्गत्वात् पूर्वं ध्यानादीनि ततः श्रवणं कार्यं शक्यम् ।  
स्वरूपोपकारिणामेवाङ्गानां पूर्वभावित्वात् क्रताविव पुरोडासा-  
दीनां फलोपकारिणाम् । पुनरवभृथादीनामिवोत्तरभावित्वात् ।  
फलोपकारीणि च ध्यानादीनि यावदिमानि सम्यङ्निष्पद्यन्ते  
तावद्विकृतमपि श्रवणमापरोक्षेण पर्यवस्यति इत्यर्थः । इदमत्र  
तत्त्वम् । “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य” (२) इत्यत्र  
शास्त्रेषु त्रयी गतिः । मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां  
श्रवणं नामाङ्गो विधीयते इत्येके । श्रवणमननाभ्यां फलोपकार्या-  
ङ्गाभ्यां निदिध्यासनं नामाङ्गो विधीयते इत्यन्ये (३) । त्रयाणामपि  
षड्यागवत् सम प्राधान्येन साक्षात्कारं प्रत्यङ्गत्वमित्यपरे । युक्तयो-  
ऽतानुसन्धेयाः (४) । तत्राद्यं पक्षमवष्टभ्येदमाचार्येणोक्तम् ।  
श्रवणाङ्गानीति (५) । अथ प्रकरणान्याह । द्वि इति । दशादिभि-  
र्ध्यानादीनि क्रमादित्यर्थः । दशाध्याय इति स्कन्धविशेषणम् ॥ १ ॥

( १ ) कान्दोग्य- ६ । १२ । १ श्लोक । ( २ ) दृढदारण्यक २ । ४ । ५, ४-६ ।

( ३ ) सिद्धान्तलेख-प्रथमाध्याये श्रवणविधिविचारः ।

( ४ ) दृढदारण्यकभाष्यम् । २ । ४ । ५, ४-६ ।

( ५ ) वेदान्तदर्शने शङ्करभाष्यम् । १ । १ । ४ सू ।

ध्यानं साधारणं हरेः ॥ २ ॥

देहेऽसाधारणे जीवैः ॥ ३ ॥

अद्वा श्रोतरि वक्तरि ॥ ४ ॥

उत्पत्तौ चोपपत्तौ च विमर्शस्तत्र देहयोः ॥ ५ ॥

अध्यायार्थानाह । ध्यान द्विधा । जीवैः साधारणे हरेर्देहे इत्येकम् । तैरसाधारणेऽपरम् । अत्र श्रोव्यादिविषयराज-प्रश्रोत्तर पुरस्कृत्य सर्वजीवसाधारणाकारविश्वमूर्त्ति-विष्णुधारणा प्रथमे । निःसङ्गतां पुरस्कृत्य सर्वजीवानामसाधारण-चतुर्भुजत्वादि-विशिष्टाकारं विष्णुधारणाफलपर्यन्तं द्वितीये उक्तम् ॥ २ ॥

द्विविधं ध्यानमुपसंहरति । इति तद्विविधा प्रोक्तं स्पष्टार्थम् ॥३॥

अद्देति । अद्वा द्वेधा । श्रोत्र-वक्त्रभेदात् । अत्र सर्व-देवैभ्यो हरेरुत्कर्षं पुरस्कृत्य श्रोत्र-अद्वा तृतीये (१) । 'सा चायु-र्हरती'त्यादिना (२) शौनकोक्तेर्गम्यते । राजप्रशं पुरस्कृत्य राज-अद्वाचतुर्थे (३) । सा च शुकस्य 'नमः परस्मै' (४) इत्यादि-नमस्कारादवगम्यते । वक्त्र-अद्वापि श्रवणाङ्गम् । न ह्यश्रद्धाने वक्तरि श्रोतारस्तत्त्वमधिगच्छन्ति ॥ ४ ॥

विमर्शनमाह । उत्पत्ताविति । विमर्शीद्विधा । उत्पत्त्यु-पत्तिविषयभेदात् । उत्पत्त्युपपत्तौ च पूर्वोक्तयोर्देहयोः सम्ब-न्धिन्यौ ॥ ५ ॥

( १ ) भागवत-तृतीयस्कन्धे सैत्रेयविदुरसवादे ।

( २ ) भागवतम् २ । ३ । १७ श्लोकः ।

( ३ ) भागवत-चतुर्थस्कन्धे राजअद्वाप्रकाशे ।

( ४ ) भागवतम् ७ । ७ । १३ २५ श्लोकः ।

उत्पत्तिस्त्रिविधाद्यस्य मूर्त्तामूर्त्तिविभेदात् ॥ ६ ॥

उपपत्तिस्त्रिधाक्षेप समाधान-प्रयोजनैः ॥ ७ ॥

त्रयाणां दशभिर्भेदैरित्यध्याया दशक्रमात् ॥ ८ ॥

इति हरिलीलायां वोपदेवकृतौ द्वितीय-

स्कन्धविवरणम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

उत्पत्तिरिति । तत्रोत्पत्तिस्त्रिविधा । आद्यस्य देहस्य मूर्त्ता-  
मूर्त्तविभेदात् । अन्यस्य त्वेकेति । तत्र पञ्चमे साधारणदेहस्योत्पत्तौ  
विमर्शः । षष्ठे तु तस्यैव मूर्त्तस्यैवामूर्त्तस्योत्पत्तौ । सप्तमे त्वव-  
ताराख्यसाधारणस्योत्पत्तौ ॥ ६ ॥

उपपत्तिरिति । उपपत्तिरपि त्रिधा । आक्षेपसमाधान-  
प्रयोजन(१)भेदात् । तत्राष्टमे देहोपपत्तिं प्रति राज्ञा आक्षेपः ।  
नवमे तु देहोपपत्तिं प्रत्याक्षेपस्य समाधानम् । दशमे तु देहोप-  
पत्तिनिरूपणं प्रयोजनम् ॥ ७ ॥

उपसंहरति । त्रयाणामिति । ध्यान-श्रद्धा(२)विमर्शाणाम् ।  
ध्यानस्य श्रद्धायाश्च द्वौ द्वौ भेदौ विमर्शस्य षडित्येवं दशभिर्भेदै-  
रित्यध्याया दशक्रमात् । त्रयाणां ध्यानश्रद्धाविमर्शाणां दशाध्यायाः  
कृता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीवोपदेवविरचित-हरिलीलायां मधुसूदन-

सरस्वतीप्रणीतं द्वितीयस्कन्धविवरणम् ।

( इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ )

(१) आक्षेप—संशयोऽत्र, समाधानं सिद्धान्तम् । 'यस्यदृश्यप्रवर्तते तत्प्रयोजनम्' ।

(२) श्रद्धा—'चेतस सम्यसाद' 'गुरु-शास्त्र-वाक्येषु विश्वासो' वा । विमर्शो विचारः ।

तृतीये तु त्रयस्त्रिंशद्ध्यायाः सर्गवर्णने ॥ १ ॥

सर्ग. कारणं सम्भूतिः ॥ २ ॥

भिन्ना सा योगसांख्ययोः ॥ ३ ॥

विदूरायोक्तवान् योगं मैत्रेयो देवहृतये ॥ ४ ॥

कपिलः सांख्यमित्येतावितिहासाविवोदितौ ॥ ५ ॥

जनविंशतिराद्ये च चतुर्भिर्विदुरागमः ॥ ६ ॥

इति हाभ्यामितिकर्तव्यमुक्त्वा सम्प्रतिलीलायाः प्रथमभेदं  
सर्गे वक्तुं तृतीय आरब्ध इत्याह । तृतीय इति । स्पष्टम् ॥ १ ॥

सर्गलक्षणमाह । सर्ग इति । कारणानां जगद्धेतूनां मह-  
दादितत्त्वानां सम्भूतिर्जन्म ॥ २ ॥

भिन्नेति । सा कारणसम्भूतिर्योगमार्गेण च भिन्नेत्यर्थः ।  
अथ एवेदमाह । कारणद्वयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विदुरायेति । मैत्रेयो विदुराय योगमार्गेण (१) सृष्टिक्रम-  
मुक्तवान् ॥ ४ ॥

कपिल इति । कपिलो देवहृतये सांख्यमार्गेण (२) । इति  
शब्दो हेतौ । एतौ योगेतिहाससांख्येतिहासश्चेति ॥ ५ ॥

तयोरध्यायान् विभजति । जनविंशतिरिति एकोनविंशति-

( १ ) योगमार्गेण—पातञ्जलाद्युक्तयोगप्रक्रियया ।

( २ ) सांख्यदर्शनोक्तप्रणाल्या जन्मनैव सिद्धेन कपिलर्षिणा स्वमात्रे ज्ञानोप-  
देश कृत । भागवते तृतीयस्कन्धे कपिलगोतायाम् ।—

“एतन्मे जन्मलोकेऽस्मिन् सुसुक्ष्मा दूराशयात् ।

प्रसंख्यानय तत्त्वाना सम्प्रतायात्मदर्शने ॥

इत्यादि विदुषः कपिलर्षेः इति ।

अष्टभिः सर्गविस्तारः सप्तभिः क्रीडताहरेः ॥ ७ ॥

सर्गाधारधरोद्धर्तुः ॥ ८ ॥

द्वितीयस्तु चतुर्दश ॥ ९ ॥

एकेन तत्र संचिप्त-सर्गस्तद्विस्तरोक्तये ॥ १० ॥

चतुर्भिः कपिलोत्पत्तिर्नवभिः कपिलोक्तयः ॥ ११ ॥

बन्धुभिः चत्तुरुद्दासः ॥ १२ ॥

तद्धतेः श्रुतिरुद्धवात् ॥ १३ ॥

रध्याया आद्येतिहासे । तत्रैवावान्तरप्रकरणान्याह चतुर्भि-  
रिति ॥ ६ ॥

अष्टभिरिति । क्रीडतावराहत्वे च ॥ ७ ॥

ननु सर्गे वक्तव्ये किं वराहेण तत्राह । सर्गेति । स हि  
सर्गस्याधारमूलां धरामुद्धृतवानित्यर्थः । अत उक्तः । आधार-  
स्थिति सव्यपेक्ष चाधेयम् ॥ ८ ॥

द्वितीयेति । द्वितीयः सांख्येतिहासश्चतुर्दशाध्यायः ॥ ९ ॥

अत्रावान्तरप्रकरणान्याह । एकेनेति । तस्य संचिप्त-  
सर्गस्य ॥ १० ॥

चतुर्भिरिति । उक्तयो निरूपणानि ॥ ११ ॥

प्रकरणार्थमुक्त्वा क्रमात् पादैरध्यायार्थानाह । बन्धुभिरिति ।  
बन्धुभिर्दुर्व्योधनादिभिः । चत्तुर्विदुरस्य । उद्दासः पुरात्रिर्वासनम् ।  
क्षेमप्रश्नादिकन्तु तत्रसङ्गात् ॥ १२ ॥

तदिति । तेषां बन्धूनां हर्तव्यस्य । श्रुतिः श्रवणम् उद्धवात्  
सकाशात् चत्तुरित्येवम् । एतच्च द्वितीये यद्यपि नोपलभ्यते

कृष्णावतारावसितेः ॥ १४ ॥

मैत्रेयास्त्वहितस्य च ॥ १५ ॥

सत्त्वयो विंशतेर्जन्म- ॥ १६ ॥

तथापि “सुयोधनं सानुचरं शयानम्” (१) इत्यन्तं द्वितीयाथं मत्वा दीर्घदर्शि-आचार्य्येणैवमुक्तम् । एवमन्यत्र । यद्वाऽयं तच्छब्दो यदुवाचिनं वन्मुशब्दं परामृशति । प्रकृतश्च पूर्वाध्याये यदु प्रश्नः । तद्वधः श्रुतिश्च । “कृष्णद्युमणिनिस्तोच” (२) इत्यादियदुबधश्रुति-रुद्धवादिति चोत्तरवाक्यद्वयेऽनुवर्णनीयम् ॥ १३ ॥

कृष्णावतारेति । अवसितिरवसानं समाप्तिः । सोऽहन्तदर्शना-  
द्वादवियोगार्त्तियुत इत्यन्तं तृतीयाथं ( मत्वा ) अत्रोक्तम् ॥ १४ ॥

मैत्रेयेति । श्रुतिरित्यनुवर्त्तते । तच्चेह तन्त्रेणावर्त्तनीयम् ।  
ततश्च मैत्रेयास्त्व(स्व)हितस्य श्रुतिर्भविष्यतीत्युद्धवाच्छ्रुतिरभूदित्यर्थः ।  
स्वहितं तत्त्वज्ञानम् । सदिति । सता महदादितत्त्वाना (३) या  
त्रयोविंशतिस्तस्यां जन्मपर्यन्तं विदुरं प्रत्युक्तं मैत्रेयेण । तानि च  
प्रकृतिपुरुषौ हित्वा “मूलप्रकृतिः”(४) इत्यादिश्लोकोक्तानि ॥ १५ ॥

सदिति । परमात्मनो विष्णोर्व्यक्तिः । स्वस्मिन् प्रकटी-  
करणम् ॥ १६ ॥

( १ ) भागवत-तृतीयस्कन्धे १ । २ । १२ श्लोकः ।

( २ ) भागवतस्तृतीयस्कन्धे १ । २ । ७ श्लोकः ।

( ३ ) “प्रकृतिबन्धप्रहृद्धारौ तन्मात्रैका दशेन्द्रियम् ।  
भूतानि चेति सामान्यं चतुर्विंशतिरेव ते ॥”

इत्यत्र पुरुषप्रकृती परिहृत्य त्रयोविंशतितत्त्वमिति शेषम् ।

( ४ ) सांख्यकारिका १ । ४ ।

सङ्घिर्वक्तिः परात्मनः ॥ १७ ॥  
 सम्यग्बुद्ध्या पुनः प्रश्नः ॥ १८ ॥  
 स व्यक्तात् पद्मजोद्भवः ॥ १९ ॥  
 पद्मजेन स्तुतिस्तस्य ॥ २० ॥  
 सर्गाः कालोक्तये दश ॥ २१ ॥  
 कालांशाः परमाख्याद्याः ॥ २२ ॥  
 ब्रह्म पुत्रसमुद्भवः ॥ २३ ॥  
 आविर्भावो वराहस्य ॥ २४ ॥  
 गर्भाधानञ्च दैत्ययोः ॥ २५ ॥

सदिति । सद्व्यक्ताद्दिष्णोः । पुरुषमात्राद् ब्रह्मणो जन्मपद्म-  
 शब्दोक्तिः । “आदौ पद्मं समुद्भूतं ततः पद्मज इत्यपि” विवक्षया ॥ १७ ॥

सम्यगिति । मैत्रेयोक्तं सम्यगवगम्य पुनर्विदुरस्य प्रश्नः ॥ १८ ॥  
 पद्मजेनेति । सद्व्यक्तस्य सर्गा इति । महदहं-( कार )  
 तन्मात्रेन्द्रियवैकारिकतामसस्थावरतिर्थगर्वाक्स्त्रीती देवभेदाद्  
 दशत्वम् ॥ १९—२० ॥

सर्गा इति । तत्कालनिरूपणाय ॥ २१ ॥  
 कालेनेति । अंशाः अवयवाः । आदिशब्दात् परं ऋटि-  
 लवादयः परार्द्धास्ताः ॥ २२ ॥

ब्रह्मेति । पुत्राः सनकादयः ॥ २३ ॥  
 आविर्भविति । स्मष्टम् ॥ २४ ॥

गर्भाधानेति । दैत्यो हिरण्णाक्षः हिरण्यकशिपुः । दैत्या-  
 धिकारो द्वयोः ॥ २५ ॥

शापो मुनिभ्यो वैकुण्ठे ॥ २६ ॥

विष्णुक्तेभ्यस्त्वनुग्रहः ॥ २७ ॥

हिरण्याक्षस्य सामर्थ्यं वराहेण च सङ्गरः ॥ २८ ॥

बधश्च देवस्तोत्रेषु ॥ २९ ॥

कारणोक्तिः समासतः ॥ ३० ॥

कर्हमेन हरेस्तोषो देवहृतेः कर्ग्रहः ॥ ३१ ॥

तयोर्विचित्रसम्भोगस्ताभ्यां कपिलजन्म च ॥ ३२ ॥

लक्षणं भगवद्भक्तिः ॥ ३३ ॥

सच्चतुर्विंशतेस्तथा ॥ ३४ ॥

असत्पुरुषयोश्चैव ॥ ३५ ॥

ज्ञानयोगस्य च क्रमः ॥ ३६ ॥

शाप इति । स्पष्टम् ॥ २६ ॥

विष्णुरिति । मुनिभ्य इत्येवं स्पष्टम् ॥ २७ ॥

हिरण्येति । सङ्गरो युद्धम् ॥ २८ ॥

बधश्चेति । स्तोत्रेषु स्तुतेरुत्तराध्यायशेषत्वमत्रोक्तम् ॥ २९ ॥

एवं योगतिहासार्थमुक्त्वा सांख्यतिहासार्थमाह । कारणेति ।

कारणं महदादिः । समासः संचेपः ॥ ३० ॥

कर्हम इति । तच्छब्दाभ्या कर्हमदेवहृति ॥ ३१—३२ ॥

लक्षणमिति । कपिलेन देवहृतीं प्रत्युक्तमिति शेषः ॥ ३३ ॥

सदिति । सत्तत्त्वं तथाशब्दाङ्गक्षणम् ॥ ३४ ॥

असदिति । अमत् प्रकृतिः । चशब्दाङ्गक्षणम् ॥ ३५ ॥

ज्ञानेति । येन क्रमेण ज्ञानयोगाभ्यास इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भक्तियोगस्य कालादेः ॥ ३७ ॥

पापात्तामस्यधोगतिः ॥ ३८ ॥

राजस्यन्तः पुण्यपापात् ॥ ३९ ॥

सात्त्विक्युद्धं च पुण्यतः ॥ ४० ॥

धर्मेणेति ॥ ४१ ॥

भक्तीति । क्रम इत्येव कालादेरिति भगवद्भक्तिलक्षणम् ।  
भगवद्भक्तिरित्यनेन सहापीनरुक्त्यर्थम् ॥ ३७ ॥

पापादिति । पापात्तामसतीगतिः । सा चाधो नरके ॥३८॥  
राजसीति । पुण्यपापाभ्यां राजसी, सा चान्तर्मध्ये । मर्त्य-  
लोके ॥ ३९ ॥

सात्त्विकीति । केवलपुण्यात् सात्त्विकी (१) । सा चोद्धं  
स्वर्गं (२) ॥ ४० ॥

तदुक्तं सांख्ये “धर्मेण गमनमूद्धं (३) गमनमधस्ताद् भवत्य-  
धर्मेण” (४) । “ऊर्द्धं सत्त्वविशालस्तमो विशालश्च मूलतः सर्गः ।  
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः” (५) इति ॥ ४१ ॥

( १ ) भागवतम् ३ । २९ । १०-१२ श्लोकः ।

( २ ) “धर्मेण गमनमूद्धं” — ऊर्द्धं स्वर्गादावित्यर्थः । “ऊर्द्धं सत्त्वविशाला”  
सांख्यसूत्रम् ३ । ४८ ।

“मध्ये रजोविशाला” । “तमो विशाला मूलतः” सांख्यसूत्रम् ३ । ४९-५० ।

( ३ ) “ऊर्द्धं सात्त्विकधर्मेण” इत्यधिकः पाठोऽतानुमीयते मूले ।

( ४ ) “यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिं सधर्मं” वैशेषिकदर्शनम् १ । २ सूत्रम् ।

सांख्यकारिका . . . धर्मेणाभ्युदयनिःश्रेयसप्रादेन यागादिना वा,  
ऊर्द्धं स्वर्गाकारिषु गमनं भवति । अधर्मेणाधस्तान् नरकादिषु लोकानां  
गतिरित्यर्थः ।

( ५ ) सांख्यकारिका..... ।

देवहृतिवदात्माप्तिः ॥ ४२ ॥

अध्यायार्था इमेऽङ्घ्रिभिः ॥ ४३ ॥

इति हरिलीलायां वोपदेवकृतौ तृतीय-  
स्कन्धविवरणम् ॥ ३ ॥

( समाप्तस्तृतीयोऽध्यायः ॥ )

देवेति । अस्य द्विविधस्यापि सर्गस्य सम्यज्ज्ञानादात्मप्राप्तिः ।  
देवहृतिवदन्येषामपि स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अध्यायेति । स्पष्टमस्यार्थः ॥ ४३ ॥

इति वोपदेवविरचित-हरिलीलायां मधुसूदनसरस्वतीप्रणीतं  
तृतीयस्कन्धविवरणम् ॥ ३ ॥ १० ॥

जनत्रिंशद्भिरध्यायै विसर्गस्तूर्य्य ईरितः ॥ १ ॥

विसर्गः कार्य्यसम्भूतिः ॥ २ ॥

कार्य्यं बुध्वा चतुर्विधम् ॥ ३ ॥

स्त्रीबाल-प्रौढदृष्टत्वैश्चतुः प्रकरणीकृतेति ॥ ४ ॥

जनत्रिंशदिति । एवं सर्गमुक्त्वा तद्भेदो विसर्ग उच्यते चतुर्थे इत्याह, जनेति ॥ १ ॥

तल्लक्षणमाह । विसर्ग इति । सर्ग एव विविध-कार्य्यरूपो विसर्ग इत्यर्थः ॥ २ ॥

कार्य्यमिति । प्रकरणान्याह । ननु सत्स्वपि पर(ः) सहस्त्रेषु कार्य्येषु किमिदं चतुर्विधमिति ? यदि तावलिङ्गमुपलक्षणकं तदा सर्व्वकार्य्यप्राप्तिः स्यात्, लिङ्गस्य सर्व्ववस्तुनिष्ठत्वात् । यदाह भर्त्तृहरिः “आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः । मूर्त्ता-मूर्त्तं-(ः)षु सर्वांसु हिङ्गत्वेनानुदर्शिता” (१) इति । किञ्च वयोविशेषानुत्सृज्य पुंस्त्वमात्रं वाच्यं स्यात् । स्त्रीग्रहणञ्च कर्त्तव्यम् । लिङ्गानाञ्च त्रित्वादिष्टं चातुर्विध्यं न सिध्येत् । तेन न लिङ्गमुपलक्षणम् । नापि वयः । स्त्रीग्रहणस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । घटादिष्वव्याप्तेश्च । वयो हि कालकृता शरीरावस्था । पीगण्डे चाव्याप्तिः । चतुष्टुहानिस्तूक्तैव । तस्मान्नवयः । नाप्युभयम्, उक्तसर्व्वदोषानुसङ्गात् । लिङ्गवयसोः प्रत्येकं त्रैविध्येन कार्य्यस्य षड्विधत्वप्रसङ्गाच्च । तदेतदत्यन्तं सन्दिग्धमाचार्याणां कार्य्यं बुद्ध्वा चतुर्विधमिति चेन्न । इहोच्चावचे कार्य्यं सत्यपि पुरुषार्थी-

रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्चयोः पुनः ॥५॥

पयोगिनश्चतुर्विधस्यैवोपादानात् । तत्र मनुष्याधिकार शास्त्र-  
मिति (१) मनुष्या एवोपात्ताः । तत्रापि नाग्निहोत्रादिवद्भक्तौ  
नियतलिङ्गवयस्क एवाधिकारी (२) । किन्तु सर्वोऽप्यधिक्रियत  
इति वक्तुमृषिणा स्त्रीबालप्रौढवृद्धा दर्शिताः । षडस्य तु भक्त्य-  
धिकारित्वे शुक्रशोणितसाम्यरूपत्वेन स्त्रीपुंसयोरन्तर्भाव इति मत्वा  
न ह्यथग्रहणम् । तथाच शारीरे “अतएव हि शुक्रस्य बाहुल्या-  
ज्जायते पुमान्” ॥ ३—४ ॥

रक्तस्येति । “रक्तस्य स्त्रीतयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्चयोः  
पुनः” (३) । अतएव महाभाष्ये “प्रसवो लिङ्गमित्युक्त संस्थानं  
सहतिरपचयः । प्रसवः प्रसूतिरुपचय इत्यर्थः । पुंग्रहणन्तु बाल-  
प्रौढिहृद्दैरित्यत्र सवयस्कानां पुंसामेवोपादानं कृतम् । अन्यथा  
स्त्री न पृथग्ब्रूयात् । पोगण्डन्तु प्रौढेऽन्तर्भूतमिति न पृथगुपात्तम् ।  
तदुक्तम् “गर्भस्थेः सदृशो ज्ञेय अष्टमाहत्तराच्छिशुः । बालस्वा-  
षोडशाहर्षात् पोगण्डयेति शस्यते ॥” (४) इति । तस्मात् सुष्टूक्तं  
कार्यं बुद्ध्वा चतुर्विधमिति । तदेतद्बुध्वेत्येतस्य गर्भं द्रष्टव्यम् ।  
उक्तं चातुर्विध्यं ग्रन्थेन स्पष्टयति ॥ ५—६ ॥

( १ ) वेदान्तदर्शन—तद्भाष्यम् १ । ३ । २५ सूत्रम् ।

( २ ) ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत’ इत्यादि । ‘क्षणकेयोऽग्निमाद गीत’  
इति च ।

( ३ ) सुश्रुतशारीरस्थाने, चरकसंहितायाञ्च (शारीरस्थान) २ । ११ श्लोकः ।  
एवमेव गर्भोपनिषदि ।

( ४ ) वैद्यके, ज्योतिषे भागवत-दशमस्कन्ध द्वादशाध्यायस्य त्रैधर्याच्च ।

सती ध्रुवपृथुप्राचीनेतिहासैस्तदुक्तये ॥ ६ ॥

सप्तभिश्च चतुर्भिश्च दशभिश्चाष्टभिस्तथा ॥ ७ ॥

मनुकन्यान्वयः सत्यै ॥ ८ ॥

द्वेषस्तत् पति-तातयोः ॥ ९ ॥

पत्यानिषेधनं सत्याः ॥ १० ॥

देहत्यागः पितुर्मखे ॥ ११ ॥

गणैर्दक्षाध्वर-ध्वं सः ॥ १२ ॥

सतीति । सती स्त्री ध्रुवो बालः पृथुः प्रौढः प्राचीनबर्हि-  
वृद्धः । भीमादिवदुत्तरपदलोपः (१) । सत्यादीनामितिहासैस्तस्य  
चतुर्विधस्य कार्यस्योक्तये चतुःप्रकरणीकृतित्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्याध्यायान् विभजते । सप्तभिरिति । एवमन्यत् क्रमात्  
पादैरध्यायार्थानाह ॥ ७ ॥

मनुरिति । सत्यै सती प्रसङ्गार्थम् ॥ ८ ॥

द्वेष इति । तस्याः सत्याः पतिश्च तातश्च पतितातौ तयोः ।  
रुद्रदक्षयोरित्यर्थः ॥ ९ ॥

पत्येति । दक्षगृहं मागा इति ॥ १० ॥

देहेति । सत्या इत्येव ॥ ११ ॥

गणैरिति । गणाः प्रमथाः ॥ १२ ॥

( १ ) यथा “भीमसेन” इत्यत्र समासे गौणसेनपदस्य लोपः । तथाऽत्र  
सती पदात् स्त्रीत्वस्य, ध्रुवपदाद् बाल इत्यस्य, पृथुपदात् प्रौढ इत्यस्य, प्राचीन-  
पदात् बर्हि इत्यस्य च लोपो यात ।

ब्रह्मणा रुद्रसान्त्वनम् ॥ १३ ॥  
 विष्णुना यज्ञसंसिद्धिः ॥ १४ ॥  
 ध्रुवेणाराधनं हरेः ॥ १५ ॥  
 कामलाभो ध्रुवस्यास्मात् ॥ १६ ॥  
 यक्षान्ताद्वारणं मनोः ॥ १७ ॥  
 विष्णुध्रुवपदावाप्तिः ॥ १८ ॥  
 पृथवे वेण सम्भवः ॥ १९ ॥  
 वेणवाहोः पृथूत्पत्तिः ॥ २० ॥  
 सूताद्यैस्तवनं पृथोः ॥ २१ ॥

ब्रह्मणेति । सान्त्वनं क्रोधहरणम् ॥ १३ ॥  
 विष्णुनेति । समाप्तिः अर्थाद् दक्षस्य । स्त्रियमुक्त्वा बाल-  
 माह ॥ १४ ॥  
 ध्रुवेणेति । स्पष्टम् ॥ १५ ॥  
 कामेति । कामलाभ इष्टप्राप्तिः । अस्माद्धरेः ॥ १६ ॥  
 यक्षेति । अन्तो नाशः मनुः स्वायम्भुवः । कर्त्तरि षष्ठी ।  
 मनुकर्त्तृकं वारणमित्यर्थः । ध्रुवस्यैव ॥ १७ ॥  
 विष्णुध्रुवेति । विष्णुदत्तं यद् ध्रुवमचलं पदं तत्प्राप्तिः ध्रुवस्ये-  
 त्यर्थः । पोगण्डमाह ॥ १८ ॥  
 पृथव इति । पृथोः प्रसङ्गार्थम् ॥ १९ ॥  
 वेणेति । स्पष्टम् । २० ॥  
 सूतेति । आदिशब्दान्मागधवन्दिनौ ॥ २१ ॥

पृथुना निग्रहो भूमेः ॥ २२ ॥  
 तत्र दुग्धस्य दोहनम् ॥ २३ ॥  
 जयोऽश्वमेधः शक्रस्य ॥ २४ ॥  
 साक्षात्कारो मधुद्विषः ॥ २५ ॥  
 सभामध्ये स्वधर्माक्तिः ॥ २६ ॥  
 कुमारिभ्यः परात्मधीः ॥ २७ ॥  
 तथावनं स्वधर्माक्तिः ॥ २८ ॥  
 तपः पित्रे प्रचेतसाम् ॥ २९ ॥  
 ध्यात्मोक्तिर्नारदेनास्मै ॥ ३० ॥

पृथुनेति । दुग्धस्यौषधिशब्दो बलरूपस्य ॥ २२—२३ ॥

जयेति । जयपृथुनेत्येव । स्पष्टम् ॥ २४ ॥

साक्षादिति ॥ २५—२६ ॥

कुमाराः स्पष्टम् । कुमारीभ्य इति । सनकाद्याः(१) । परात्मधी-  
स्तत्त्वज्ञानम् ॥ २७ ॥

तयेति । तथा परमात्मधिया । पृथोरिति मण्डूकप्लुत्या  
चतुर्ष्वपि वर्त्तते । वृद्धकार्यमाह ॥ २८ ॥

वृद्धेति । तप इति । पित्रे प्राचीनबर्हिषे तत्रसङ्गार्थमित्यर्थः ।  
रुद्रगीतमित्यन्तोऽध्यायार्थः ॥ २९ ॥

धीरिति । धीश्च आत्मा च ध्यात्मा तौ तयोक्तिः । बुद्ध्यात्मनो

( १ ) सनक-सनन्द-सनातन समतृकुमाराश्चत्वारः । नत्वन्वत्तोक्ता ब्रह्मणो-  
मानसतनयाः पञ्चमिच्छान्ता सप्त । भागवतम् । १।१।२।४-

पापङ्घिस्तां विनात्मनः ॥ ३१ ॥

कालाभिभूतिस्तद्युक्तेः ॥ ३२ ॥

मुक्तिर्द्वन्द्वविपर्यये ॥ ३३ ॥

पुरञ्जनादिव्याख्यानं तपःसिद्धिप्रचेतसाम् ॥ ३४ ॥

दक्षमुत्पाद्य निर्व्वीणम् ॥ ३५ ॥

अध्यायार्थः स्पृशोद्भूयः ॥ ३६ ॥

निरूपणमित्यर्थः । धियः पुरञ्जनीरूपायाः । आत्मनश्च पुरञ्जन  
रूपस्य अस्मै प्राचीनवर्हिषे ॥ ३० ॥

पापेति । तां धियं पुरञ्जनीरूपां विना तद्रहितस्यात्मनः  
पुरञ्जनरूपस्य । पापङ्घिं मृगया । समासगतमपि तामिति  
धौशब्दं विच्छिद्य तच्छब्देन परामृशति । “अथशब्दानु-  
शासनम्” (१) । केषां शब्दानामितिवत् । पुरञ्जन्यनुनयस्तत्-  
प्रसङ्गात् ॥ ३१ ॥

कालेति । तस्य स्त्रीमङ्गिनः पुरञ्जनस्य शक्तेः । कालेन  
तिरस्कारः । एवं कृपणयाबुध्यात् तदन्तमध्यायार्थं मत्वोक्तम् ।  
द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनि । तेषां विपर्ययेऽस्वीकारे सति यद्वा  
जन्मान्तरेऽन्यथाभावे सति मुक्तिः । आत्मन इत्येव ॥ ३२ ॥

मुक्तीति । स्पष्टम् । प्रचेतसामित्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥

दक्षेति । दक्षोत्पत्तिसु पूर्व्व्याध्याये इति शेषः । अतएवो-  
त्पाद्येति स्ववन्तस्योपसर्जननिर्देशः ॥ ३५ ॥

अध्यायेति । न त्विह प्रकरणे प्राचीनवर्हिर्नायक इत्युक्तम् ।

उपक्रमोपसंहारौ प्रचेतोभिस्तदात्मजैः ॥ ३७ ॥  
 तथाध्यात्मपरोक्षाच्च श्रैष्ठ्यं प्राचीनबर्हिषः ॥ ३८ ॥  
 पुण्यं पुत्रस्य पितुरप्यन्तःकरणशुद्धये ॥ ३९ ॥  
 भवेदिति द्योतयितुं प्रचेतो वृत्तवर्णनम् ॥ ४० ॥  
 ( पुत्रेण वसुतामेति पौत्रादुद्रत्वमाप्नुयात् ) ॥ ४१ ॥

इति श्रीहरिलीलायां वोपदेवकृतौ चतुर्थ-  
 स्कन्धविवरणम् ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तच्चायुक्तम् । उपक्रमोपसंहारयोः प्रचेतसामिव प्रतीतिः । अतः  
 सन्दंशन्यायेन तेषामिव प्रकरणार्थत्वमसु न प्राचीनबर्हिष इति-  
 वत्तत्राह ॥ ३६ ॥

उपक्रमेति । यद्यपि प्राचीनबर्हिष पुत्रैः प्रचेतोभिः,  
 प्रकरणस्योपक्रमोपसंहाराविह दृश्यते । तथापि प्राचीनबर्हिष  
 एव श्रैष्ठ्यम् । कुतः अध्यात्मपरोक्षात् । अध्यात्मस्य तदधि-  
 कारिणैव परोक्षतयैवोपदेशात् । “बर्हिषन्नेतदध्यात्मं पारोक्ष्येण  
 प्रदर्शित”मित्युक्तम् (१) । नन्वेवञ्चेत् किं प्रचेतसां वृत्तवर्णनेन  
 तत्राह ॥ ३७—३८ ॥

पुण्यमिति । पुत्रस्य पुण्यं तस्यैवान्तःकरणशुद्धये स्यादिति  
 सिद्धमेव । किन्तु तत्पितुरन्तःकरणशुद्धये भवेदिति द्योतयितुम्  
 प्रचेतसा वृत्तकथनमित्यर्थः । तथाच कात्यायनः ॥ ३९—४० ॥

पुत्रेणेति । “पुत्रेण वसुतामेति पौत्रादुद्रत्वमाप्नुयात् ।

आदित्यत्वं प्रपौत्रेण तस्मादेवमुपास्यताम् ॥” इति (१) । विवृत-  
 छेदमाचार्यैः सूर्यस्तुती “मर्त्यः प्रेत्यद्युषु प्राग्वसति वसुवपुः  
 पुत्रपुण्येन रुद्रो धर्मिष्ठः । पौत्रपुण्यैरित्यादि । तस्मात्तत्पुण्यैः  
 स्वपुण्येन च श्रद्धात्मनो राज्ञो ज्ञानदीधितिर्जातेति तस्यैव  
 प्राधान्यं सिद्धम् ॥ ४० ॥

इति श्रीवोपदेवविरचित-हरिलीलायां मधुसूदनसरस्वती-  
 प्रणीतं चतुर्थस्कन्धविवरणम् ॥ ४ ॥  
 ( इति चतुर्थोऽध्यायः ) ॥

( १ ) कात्यायन गृह्य सूत्रम् ।

पञ्चमे स्थानमध्याय षड्विंशत्या निरूपितम् ॥ १ ॥

मर्यादापालनं स्थानम् ॥ २ ॥

तास्त्रिस्रो लोकभेदतः ॥ ३ ॥

लोकाः क्षिति द्यौः पातालम् ॥ ४ ॥

प्रियव्रत तदुद्भवैः—

क्षितेर्दीपादिमर्यादाः कृताः प्राक्(कृत)तत्तदन्वयैः ॥५॥

एवञ्च पञ्चदशभिः पञ्चभिश्च त्रिभिस्त्रिभिः

चतुः प्रकरणी प्रोक्ता ॥ ६ ॥

अथाध्यायार्थान् क्रमाच्छृणु ॥ ७ ॥

एवं विसर्गमुक्त्वा क्रमप्राप्तं स्थानं पञ्चमेऽभिहितमित्याह ।  
पञ्चम इति । स्थानं लक्षयति ॥ १ ॥

मर्यादेति । स्थानं मर्यादाःना स्वधर्माज्जितभूमिका सीमाना  
पालनमनुसङ्गनम् ॥ २ ॥

ता इति । तामर्यादाः ॥ ३ ॥

प्रकरणानि वक्तुं लोकानाह । लोका इति । स्पष्टम् ॥ ४ ॥

ननु स्थानेऽभिधेये किं प्रियव्रतवशेन तत्राह । प्रिय इति ।  
प्रियव्रतेन तत्पुत्र-पौत्रैश्च भूमेर्दीपवर्षादिव्यवस्थाः कृताः । तस्मात्  
तेषां पूर्ववंशः कथ्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ततश्चत्वारि प्रकरणानीत्याह । एवमिति । वंशस्य प्रकरण-  
मेकम् । लोकत्रयमर्यादानां त्रीणि । इत्थं चत्वारि । तानि  
च—क्रमात् पञ्चदशभिरध्यायेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अध्यायार्थान् वक्तुमाह । अथेति । शृण्वति शिष्यं प्रत्युक्तम् ॥७॥

प्रियव्रताग्नीध्रनाभिष्विकैकम् ॥ ८ ॥

ऋषभे त्रयम् ॥ ९ ॥

राजोपदेष्टृमुक्तत्वैः ॥ १० ॥

भरतेष्टौ प्रपौत्रजे ॥ ११ ॥

पुण्येन सङ्गजङ्गता शिविकोद्विप्रकाशनैः ॥ १२ ॥

तत्त्वाख्यानभवारण्य तद्वाख्यानैः परोऽन्वये ॥ १३ ॥

मेर्विलावृत षट्कं द्वि द्वि वर्षं द्वीपैश्च पञ्चकौ ॥ १४ ॥

प्रियेति । प्रियव्रतादिषु । त्रिष्वेकैकोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ऋषभ इति । तुशब्दः प्रत्येकम् । ऋषभस्य राजत्वमुपदेष्टृत्वं मुक्तत्वञ्चेति क्रमात्त्रिषु । मुक्तत्वे तु एवमनुशास्येत्यध्यायार्थोऽभिमतः ॥ ९—१० ॥

भरत इति । प्रपौत्रजे प्रियव्रतस्य । क्रमादष्टानामर्थमाह । पुण्यक्रमेण सङ्गमः ॥ ११ ॥

जङ्गत्वं शिविकाया उद्विर्वहनम् । प्रकाशनं स्वस्य प्रकटीकरणं तत्त्वनिरूपणं भवाटवी तस्याव्याख्यानञ्चेत्यष्टानामर्थाः ॥ १२ ॥

परः पञ्चदशः अन्वये भरतवंशविषये (१) ॥ १३ ॥

अथ भूप्रकरणमाह । मेर्विति । मेरुश्चेलावृतञ्च षट्कञ्चार्था-

( १ ) “ नामे. पुत्रस्तु ऋषभाद्भरतो ह्यभवत्तत्-  
तस्य नाम्ना त्विदं वर्षं भारतञ्चेति कोत्स्यते ॥”

“ भरणाञ्च प्रजाना वै मनुर्भरत उच्यते ” ।

स्कान्धे कुमारिका खण्डे ३३ अ ।

त्रिभिर्हपुराणं ३० अ । त्रिणाण्डपुराणे पूर्वभागः ४८ । १ ।

दिविक्रमाक्षयः सूर्य्यं ध्रुव सूर्य्यान्तर ध्रुवैः ॥ १५ ॥

पातालशेषनरकैस्त्वयोऽधो भुवने मताः ॥ १६ ॥

इति श्रीहरिलीलायां वोपदेवकृतौ पञ्चम-

स्कन्धविवरणम् ॥ ५ ॥

( समाप्तः पञ्चमोऽध्यायः )

द्वर्षाणाम् । द्विवर्षश्च द्वयोर्वर्षयोः समाहारः द्विवर्षम् । पात्रादे-  
राकृतिगणत्वान्नडीप् (१) । हीपानि च तैः तत्र षोडशे मेरुः  
कथ्य(न्त)ते । सप्तदशे इलावृतम् । गङ्गावतारादि तु पूर्व्वविशेषः ।  
प्रष्टादशे भद्राश्वहरिवर्षकेतुमाल( )रम्यकहिरण्मयोत्तरकुरव इति  
षड्वर्षाणि । एकोनविंशे किं पुरुषभारतमेतं च इति हे  
वर्षे । विंशति(तं) सर्व्वहीपानीति । कौ भूविषये पञ्चाध्याया  
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वर्गप्रकरणमाह । दिवीति । सूर्य्यश्च ध्रुवसूर्य्ययोरन्तरश्च  
ध्रुवश्च तैः क्रमाक्षयोऽध्यायाः इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पातालप्रकरणमाह । पातालेति । पातालश्च शेषश्च नरकश्च  
तैरधोभुवने क्रमाक्षय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीवोपदेवविरचित-हरिलीलायां मधुसूदनसरस्वती

प्रणीतं पञ्चमस्कन्धविवरणम् ।

( इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ )

षष्ठ एकोनविंशत्या पुष्टिः ॥ १ ॥

सानुग्रहो हरः ॥ २ ॥

कर्मणा येन यैर्यत्र स्यातव्यं तेन तत्र वै ॥ ३ ॥

तिष्ठन्तीह मर्यादापालनं स्थानमौरितम् ॥ ४ ॥

कृतेऽपि पातके यत्र न पातः प्रत्युतोन्नतिः ॥ ५ ॥

सोऽनुग्रहः । अजामिलस्य भुवीन्द्रस्य यथा दिवि ॥६॥

षोडशभिश्च ॥ ७ ॥

एवं पञ्चमार्थमुक्त्वा षष्ठे पोषणं निरूपयिष्यन्नाह । पुष्टि-  
रिति । पुष्टिः पोषणं तत् किमन्नादिदानेनेत्याह ॥ १ ॥

सा पुष्टिर्हरिर्दुराचारेष्वपि भक्तेष्वनुग्रहः ॥ २ ॥

ननु स्थानान्तरमेव पोषणनिरूपणमेकः प्रसङ्गः । विपर्यय  
एव कस्मान्न स्यादिति । एतदेव परिहर्तुं कृतमपि स्थानलक्षणं  
स्फुटयति । कर्मन्ति । अयमर्थः—येन विहितेन कर्मणाकर्त्तव्येन  
यैरधिकारिभिर्यत्र स्थाने स्थेयं तेनैव तत्र तिष्ठन्तीति हि मर्यादा-  
पालनं स्थानं तच्चरितं पञ्चमे (१) भूसंस्थानादिकथनेन यत् पुन-  
र्विहितेनातिक्रमेणान्यथाकरणं तत्र कृतेऽपि भगवद्भक्तियोगान्न  
पातः । किन्तु भक्तिरेवेति मर्यादाभङ्गव्यपेक्षत्वादनुग्रहस्य तदा-  
नन्तर्थायुक्तमेवेत्याह ॥ ४—५ ॥

स इति । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अत्रैव ग्रन्थस्य निदर्शनमाह । यथा निषिद्धाचरणेऽप्यनुग्रहो-

ऐन्द्रं पापं षट्काष्टकद्विके ॥ ८ ॥

विश्वरूपस्य वृत्रस्य मरुताञ्च बधात्त्रिधा ॥ ९ ॥

दक्षान्वयस्तदुत्पत्त्यै विश्वरूपे त्रिकेऽग्रिमे ॥ १० ॥

वृत्राष्टके चतुष्केऽन्ने (चित्रकेतुत्वकीर्त्तनम्) ॥ ११ ॥

वृत्र प्राक् चित्रकेतुता ॥ १२ ॥

अजामिलाघ-नाशोक्तिः ॥ १३ ॥

ऽजामिलस्य । एतच्च भुवि भूपातकिनामन्येषामप्युपलक्षणम् । इन्द्रस्येति स्वर्ग्याणां पातालन्तु स्वर्गाविशिष्टमिति पृथक् नोक्तम् । प्रतश्चेदं महाप्रकरणाद्भयमित्याह । त्रिभिः त्रिभिरिति । अध्यायैः क्रमादिति शेषः ॥ ७ ॥

द्वितीये चावान्तरप्रकरणान्याह । इन्द्रमिति । इन्द्रस्य पापं विश्वरूपवृत्रमरुतां बधात्त्रिधा । तच्चाध्यायानां षट्के अष्टके द्विके च क्रमादुक्तम् । यथा षट्के विश्वरूपबधात् । अष्टके वृत्रबधात् । द्विके मरुबधात् । समूहे कण्प्रत्ययः (१) ॥ ८ ॥

ननु विश्वरूपविषये षट्क इत्युक्तं तत्कथम् आद्येऽध्याये दक्षवंशो-पलम्भादत आह । दक्षेति ॥ ९ ॥

विश्वरूप सम्बन्धिनि षट्के अग्रिमे आद्ये त्रिके दक्षान्वयः कथ्यते । किमर्थन्तस्य विश्वरूपस्योत्पत्तौ तत् प्रसङ्गार्थमित्यर्थः ॥ १० ॥

वृत्रेति । वृत्रस्य प्राक्चित्रकेतुत्वमासीदिति तदपि वृत्र-प्रसङ्गादुक्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ क्रमात् पादैरध्यायार्थानाह । अजेति । अघं पापम् । विष्णुपार्श्वदैर्यमदूतानां निरुत्तरीकरणम् ॥ १२ ॥

वैष्णवैर्यास्य निग्रहः ॥ १४ ॥

यमेन सान्त्वनं तेषां दक्षेणाराधनं हरेः ॥ १५ ॥

नारदात् पुत्रनाशोऽस्य दौहित्राद्विश्वरूपभूः ॥ १६ ॥

तस्य देव पुरोधस्त्वम् ॥ १७ ॥

गुरुत्वं विष्णु कर्मणि ॥ १८ ॥

तद्बधाघातृत्रभयम् ॥ १९ ॥

वृत्र वासवसङ्गरः ॥ २० ॥

वृत्रभक्तिज्ञानं शौर्यं वृत्रस्य मरणं रणे ॥ २१ ॥

वृत्रहत्या प्रतीकारः ॥ २२ ॥

चित्तकेतोः सुताच्छुचः ॥ २३ ॥

बोधोऽङ्गिरो नारदाभ्यां विद्यालाभश्च नारदात् ॥ २४ ॥

यमेनेति । स्पष्टम् ॥ १३—१५ ॥

नारदेति । दौहित्राद्विश्वस्य भूरुत्पत्तिः । सम्पदादित्वात्  
क्लिप् ॥ १६ ॥

तस्येति । तस्य विश्वरूपस्य देवपुरोधस्त्व देवपौरोहित्यम् ॥ १७

गुरुत्वेति । नारायणकवचे गुरुत्वं इन्द्रं प्रतीति शेषः ॥ १८ ॥

तदिति । तस्य विश्वरूपस्य बधाद् यदघं तस्माद्वृत्रभय-  
मिन्द्रस्य ॥ १९ ॥

वृत्रेति । वासव इन्द्रः । वृत्रभक्तीति । स्पष्टानि ॥ २०—२२ ॥

चित्त इति । शुचः विविधाः शोकाः चित्तकेतोरिति  
त्रिषु ॥ २३ ॥

बोध इति । चकाराज्जीवोक्तिसङ्घर्षणदर्शने ॥ २४ ॥

गौरीशापाच्च वृत्रत्वम् ॥ २५ ॥

गर्भे शक्रमरुद्भिधा ॥ २६ ॥

व्रतं दितिकृतं पुत्रम् ॥ २७ ॥

प्रत्यध्यायमिमेऽङ्घ्रयः ॥ २८ ॥

इति हरिलीलायां वोपदेवकृतौ षष्ठ-

स्कन्धविवरणम् ॥ ६ ॥

( समाप्तः षष्ठोऽध्यायः । )

UNIVERSITY LIBRARY

COLLEGE LIBRARY

गौरीति । स्रष्टम् ॥ २५ ॥

गर्भं इति । शक्रेण मरुतां भिदा भेदः (१) । सा च गर्भं  
गर्भस्थितानामित्यर्थः ॥ २६ ॥

व्रतमिति । पुत्रं पुत्रहितम् ॥ २७ ॥

प्रतीति । अध्यायमध्यायप्रतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति वोपदेवविरचित-हरिलीलायां मधुसूदनसरस्वती-

प्रणीतं षष्ठस्कन्धविवरणम् ॥ ६ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

( १ ) 'शक्रोऽदितेः शक्रेण गर्भं व्रतनियमलङ्घनेन च प्रविश्य तं गर्भं स्त्रीया-  
स्त्रेष्वनपञ्चाशद्भागेन खण्डीकृतवास्तेनोपपञ्चाशद्वायवो जाता' इति पौराण्यीकि-  
वार्त्ता ।

सप्तमे पञ्चदशभिरध्यायैरूतिवर्णनम् ॥ १ ॥

जतिः प्राग् जन्मजा कर्ता भोक्तास्मीत्यादिवासना ॥२॥

सा प्रह्लादेतिहासेन दशाध्यायेन दर्शिता ॥ ३ ॥

स्वरूपतः कारणतः पञ्चाध्यायेन कर्मणा ॥ ४ ॥

प्रह्लादस्य परो रागो द्वेषः पितृ-पितृव्ययोः ॥ ५ ॥

विष्णौ तयोर्विषये ॥ ६ ॥

एवं षष्ठे पुष्टिमुक्त्वा सप्तमे जतिरुच्यत इत्याह । सप्तम इति । ननु किमवनमूतिशब्दार्थी नेत्याह । 'जतयः कर्मवासना' (१) इत्युक्तत्वात् । रूढोऽयमत्रेत्यर्थः ॥ १—२ ॥

नन्वस्याः किं स्वरूपं किं कारणमिति तत्राह । सेति । सा वासना । दशाध्याया यस्मिन्नितिहासे स तथा । प्रह्लादेतिहासेन तस्याः स्वरूपमुक्तम् । कारणन्तु कर्मणेत्यध्याय-पञ्चकेन कर्मनिरूपणेनोक्तम् । अतोऽत्र प्रकरणद्वयम् । उक्तमेव विवृणोति ॥ ३—४ ॥

प्रह्लादेति । प्रह्लादस्य विष्णौ परोऽनुरागः । पितृ-पितृव्ययोश्च तस्य प्रह्लादस्य यो पितृ-पितृव्यौ हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्च तयोस्तस्मिन्नेव परोद्वेषः । इत्येव रूपावासना इत्यर्थः । तयोः पितृ-पितृव्ययोः रागद्वेषयोर्वीभयत्र हेतुरसुरत्वप्रापकं कर्म च इत्याह ॥ ५—६ ॥

( १ ) भागवतम् २।१०।४ श्लो । "जयन्ते कर्मभिरान्यन्ते इत्यृतयः । यद्वा ह्यत्रार्थात् संज्ञेषार्थाद्वासतेषातोऽरिदं रूपम् । जयन्ते कर्मभिर्वह्मन्ते सन्निष्यन्ते इति वा जतय इत्यर्थः । इति तत्र औपरी ।

कर्मणोऽसुरभावदात् ॥ ७ ॥

द्रष्टुमीशं विहन्तुं तद्वैकुण्ठे कलहान्मिथः ॥ ८ ॥

चतुःसनो हि प्रह्लाद इतरौ विजयजयः ॥ ९ ॥

धर्म इति । ननु तत्कर्मैव कुतो ज्ञातं तत्राह ॥ ७ ॥

द्रष्टुमिति । कलहश्च एको द्रष्टुं प्रवृत्त्या अपरौ तु तद्दर्शनं विहन्तुं प्रवृत्तौ इत्यतो हेतोः ॥ ८ ॥

ननु वैकुण्ठे प्रह्लादस्य दैत्ययोश्चाभावात् कथं कलहप्रसङ्गः तत्राह । चतुरिति । यः प्रह्लादः स प्राक् चतुःसन आसीत् । चतुर्णामपि एकत्वविवक्षया चतुःसन इत्युक्तम् (१) । एकमेव ब्रह्म तपश्चतुर्धावतीर्णम् । यावितरौ दैत्यौ तौ जयविजयावास्तामिति कलहप्रसङ्गः । न च प्रह्लादस्य चतुःसनत्वमलक्षितमूलमिति शङ्क्यम् । जयविजयनिदर्शनेन तस्याऽप्यनुमातुं शक्यत्वात् । यथा च चतुःसनेन तौ स्वस्थानात् प्रच्याविताषेवं स्वयमपि तेनैव कर्मणा च्युतः । कः खलु इह स्वकृतस्य कर्मणः फलं न भुञ्जीत । कः पुनरिह स्वहृदयो वासनानिरूपणमिदं पर्यालोच्य इदमपङ्गवीत । एतदेवाचार्यैर्विद्वतम् । पुरुषोत्तमसु तौ । “जयस्य विजयस्य च च्युतिरकुण्ठवैकुण्ठतश्चतुःसनरुषेति यत्तदुचितं न दीवारिके मुनी च पुरुषोत्तमे त्वयि च शुद्धसत्त्वात्मके जय ‘इत्युदरमन्तरं कुरुत’ (२) आदिराज्ञानुत्” इति । अतोऽनुचितस्यान्तरस्य करणात्तैः स्वस्थानच्युतिलक्षणं भयमनुभूतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

(१) सनक-सनन्द-सनातन-सनातकुमारो इति चत्वारः, चतुर्णुं च सन-शब्दो वर्तते ।

(२) भागवम् १०।८७।१८ श्लो. । तदीयटीकासु च ।



नारदीक्तानुवादश्च हिरण्यकशिपीर्बधः ॥ १६ ॥

प्रह्लादेन नृसिंहेडा ॥ १७ ॥

ततोऽस्य शिववद्दयशः ॥ १८ ॥

सामान्येन सदाचारः ॥ १९ ॥

तथा त्रिष्वाश्रमेषु च ॥ २० ॥

परिव्राजकधर्मश्च ॥ २१ ॥

मोक्षधर्मगृहाश्रमे ॥ २२ ॥

नारद इति । ईडास्तुतिः ॥ १६ ॥

तत इति । ततो नृसिंहात् । समासगतस्य बुद्ध्याविच्छेद इति प्रागुक्तम् । अस्य प्रह्लादस्य शिववत् । यथा त्रिपुरबधहेतुत्वेन हरिणा शिवस्य यशोदत्तम् । एवमस्यापि इत्यर्थः । तेन त्रिपुर-बधाख्यानं प्रह्लादस्य यशोनिदर्शनार्थम् । एवमेवैतत्, अन्यथा तदाख्यानं न प्रसक्तं स्यात् । “स एव भगवान्राजन् व्यतनोदिह तद् यशः । पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनानन्तमायिना ॥” (१) इत्युक्त-त्वात् । स एष इति येन प्रह्लादस्य यशोदत्तमित्यर्थः ॥१७—१८॥

सामान्य इति स्पष्टम् ॥ १९ ॥

तथेति । ब्रह्मचारिगृहवानप्रस्थानाम् (२) । तथाशब्दात् सदाचारः ॥ २० ॥

परीति । परिव्राजका यतयः ॥ २१ ॥

मोक्षेति । गृहाश्रमस्थानामित्यर्थः ॥ २२ ॥

(१) भागवतम् ७ । १० । ५१ श्लोकः ।

(२) चत्वार आश्रमाः “ब्रह्मचारी गृही भवेद्गृहवाहनी भूत्वा प्रव्रजेत्” इति ब्रह्मचर्य्यर्गाहंस्थ-पाण्डस्य-प्रव्रज्याः ।

श्रद्धादीनि मुमुक्षुणाम् ॥ २३ ॥

यावदध्ययमङ्गुयः ॥ २४ ॥

इति हरिलीलायां वोपदेव कृतौ सप्तम-  
स्कन्ध विवरणम् ॥ ७ ॥

( समाप्तः सप्तमोऽध्यायः । )

अद्वेति । मोक्षेस्पूनां गृहस्थानामित्यर्थः । आदिशब्दात्  
कामक्रोधजयादयः ॥ २३ ॥

यावदिति । यावन्तोऽऽध्यायास्तावन्तोऽङ्गुयः ॥ २४ ॥

इति वोपदेवविरचिते हरिलीलायां मधुसूदनसरस्वती-  
प्रणीतं सप्तमस्कन्धविवरणम् ॥ ७ ॥

( इति सप्तमोऽध्यायः ॥ )

मन्वन्तरार्थमध्याय त्रयोविंशतिरष्टमे ॥ १ ॥

मन्वन्तराणि प्रत्येकं ब्रह्माहेषु चतुर्दश ॥ २ ॥

चत्वार्याद्ये चतुर्थस्यं त्रिषु नागेन्द्रमोक्षणम् ॥ ३ ॥

द्वे पञ्चमे ॥ ४ ॥

अत्र षष्ठस्यं सप्तमेष्वमृतमन्यनम् ॥ ५ ॥

त्रयोदशेऽष्टौ ॥ ६ ॥

नवसु सप्तमे बलिवन्धनम् ॥ ७ ॥

एवं सप्तमार्थमुक्त्वाऽष्टमार्थमाह । मन्वन्तरेति(१) । स्पष्टम् ॥१॥

मन्वन्तरसंख्यामाह । मन्वन्तराणीति । स्पष्टम् ॥ २ ॥

चतुर्दशत्वमेवाह । चत्वारितीति । आद्येऽध्याये । स्वायम्भुव-  
त्वारोचिषोत्तम-तामसाख्यानि चत्वारि । चतुर्थ इति । अत्र एषु  
व चतुर्षुमध्ये चतुर्थमन्वन्तरे जाते । नागेन्द्रमोक्षणं (२) त्रिषु  
प्रध्यायेषूक्तम् ॥ ३ ॥

द्वे इति । पञ्चमेऽध्याये रेवतचान्नुषाख्ये ॥ ४ ॥

अत्रेति । अत्रानयोर्मध्ये षष्ठे चान्नुषाख्ये जातम् । अमृतमन्यनं  
सप्तमेषूक्तम् । त्रयोदशेति । त्रयोदशाध्याये वैवस्वत-सावर्णी-  
ईक्ष-ब्रह्म-धर्म-रुद्र-देवेन्द्रपूर्वपदानां सावर्णीनामष्टौ ॥ ५—६ ॥

नवस्विति । सप्तमे वैवस्वताख्ये जातं बलिवन्धनं नवसूक्तम् ।  
चान्नुषवैवस्वत-सन्धी जाता मत्स्यकथा त्रयोविंशे । अत्र गम्यमाने  
त्रयोविंशतिरध्यायाश्चतुर्दशमन्वन्तराणि स्युः । ननु पुरुषस्य हेय-  
मुपादेयश्च शास्त्राणां विषयः ॥ ७ ॥

(२) भागवतम् ८ । १—१२ श्लोक ।

त्रयोविंशे मत्स्यकथा षष्ठ सप्तम सन्धिजा ॥ ८ ॥  
 मन्वन्तरं सतां धर्म्मो मनुभिर्यत् प्रकाश्यते ॥ ९ ॥  
 प्रकाशः स्मरणाख्यानेः स्वे स्वे सर्षिभिरन्तरे ॥ १० ॥  
 विपद्यात्मानमीशाने सम्पद्यार्थिषु चार्पयेत् ॥ ११ ॥  
 उभयत्र प्रतिज्ञातं निर्वहेदिति सत्त्विधा ॥ १२ ॥  
 गजेन्द्रमीक्षणेऽम्भोधिमन्यने बलिबन्धने ॥ १३ ॥  
 सः व्यक्तो गजाब्धि बलिभिः ॥ १४ ॥

न च मन्वन्तराभिधानेन किमपि हातुमादातुं शक्यमत  
 आह । मन्वन्तरमिति । यद् यस्मान्मनुभिरसौ प्रकाश्यते । अतः  
 सद्धर्म्मं मन्वन्तरशब्दो रूढ इत्यर्थः । अवयवार्थगतिः 'अश्वकर्णादि'-  
 वत् ॥ ८—९ ॥

प्रकाश इति । प्रकाशनम् । अन्तरमवकाशाधिकरणमित्यर्थः ।  
 आचरणं ऋषिभिः सहितैर्मनुभिः स्वे स्वेऽधिकारे तपः पूते  
 चेतसि भगवत्प्रसादादेव धर्म्मतत्त्वस्मरणम् (१) । ततस्तदाचरणं  
 ततोऽन्येभ्यस्तत्कथनमिति क्रमेण क्रियत इत्याह ॥ १० ॥

विपद्येति । उभय इति । कः पुनस्तैः प्रकाशितो धर्म्म  
 इति तमाह ॥ ११—१२ ॥

स इति । अर्थिषु चेति चकारादीश्वरे च । उभयत्र सम्पदि  
 विपदि च । तत्रैविध्यमेवोन्मूलयति मूले । गजेन्द्रेति । स व्यक्तः  
 स धर्म्मः एषु स्पष्टः । तद्यथा । विपद्यात्मानमीशानेऽर्पयेत् ।

(१) " तद्धेतुद् ब्रह्मा प्रजापतये उवाच । प्रजापतिर्नवे, मनुः प्रजाभ्यः"  
 ब्राह्मण्ये ८ । १५ ।

यथा कृतं बलिना तं भक्षो वेत्ति तच्चतः ॥ १५ ॥

अतएवोपदिष्टा हि मनवे तेन ताः कथाः ॥ १६ ॥

ग्राहाद्वन्धः ॥ १७ ॥

हरेर्मीक्षः ॥ १८ ॥

प्राग्जन्म- ॥ १९ ॥

इति त्रिको गजे ॥ २० ॥

मन्वोऽसुरैः ॥ २१ ॥

मन्दरासः ॥ २२ ॥

थार्पितो गजेन्द्रेण । सम्पद्यर्थिष्वीश्वरे च । यथा क्षीरोदेनोभयत्र-  
तिज्ञातं निर्वहेत् ॥ १३—१४ ॥

यथेति । तन्निविधधर्मं जानाति भक्षो मत्स्यः । अतएवो-  
दिष्टवान् ॥ १५ ॥

अतएवेति । तेन नागेन्द्रमीक्षणादयश्चतस्रः कथा ऋषिणीक्ताः ।  
त्वभिप्रायं विना यदृच्छयैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्तन्वार्थं निरूप्याध्यायार्थानाह । ग्राहेति । अर्थाद्  
जस्य ग्राहो नक्रः ॥ १७ ॥

हरेरिति । स्पष्टम् ।

प्रागिति । प्राग्जन्म इन्द्रद्युम्नत्वं च ॥ १९ ॥

इतोति । गजविषये ॥ २० ॥

मन्व इति । विष्णुप्रेरितैर्देवैरसुरैः सह यो मन्वोऽमृतमथने  
क्यम् ॥ २१ ॥

मन्दरेति । आसः क्षेपणं समुद्रे इति शेषः ॥ २२ ॥

विषयासः ॥ २३ ॥

स्व (अ) सुधा । श्रीवृत्तिः ॥ २४ ॥

सुरैर्जयः ॥ २५ ॥

शम्भोः स्वीचा ॥ २६ ॥

द्रव्यं सप्तकोऽर्गवे ॥ २७ ॥

बलेर्जयः ॥ २८ ॥

व्रतोऽदित्याः ॥ २९ ॥

हरेर्जन्म ॥ ३० ॥

अर्थिता बलेः ॥ ३१ ॥

विधेति । रुद्रेणेति शेषः ॥ २३ ॥

(श्व-अ) श्रीरिति । श्रियः वृत्तिर्वरणम् ॥ २४ ॥

सुधेति । श्रीपदावृत्तिरित्यनुवर्त्तनीयम् ॥ २४ ॥

सुरैरिति । स्पष्टम् ॥ २५ ॥

शम्भोरिति । स्त्रिय ईचादर्शनम् । भगवद्भृत-स्त्रीरूपावलोकन  
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

द्रव्यमिति । स्पष्टम् ॥ २७ ॥

बलेरिति । स्पष्टम् ॥ २८ ॥

व्रत इति । आदित्याभिधेयः । “नियमो व्रतमस्त्री स्यात्” (१)  
द्रव्युक्तत्वात् पुंस्त्वम् ॥ २९ ॥

हरेरिति । स्पष्टम् ॥ ३० ॥

अर्थितेति । हरेरित्येव ॥ ३१ ॥

बलेर्दिक्षा ॥ ३२ ॥

हरेर्वृद्धिः ॥ ३३ ॥

निग्रहानुग्रहौ बलेः ॥ ३४ ॥

प्रह्लादसूक्तयश्च ॥ ३५ ॥

एवमध्याय नवकं बलौ ॥ ३६ ॥

इति हरिलीलायां वोपदेव कृतौ अष्टम-  
स्कन्धविवरणम् ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

बलेरिति । दातुमिच्छा ।

हरेरिति । स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

निग्रहेति । निग्रहो बद्धत्वात् । अनुग्रहस्तत्तान्निध्याभ्युप-  
गमन्तु ॥ ३४ ॥

प्रह्लादेति । चशब्दात् क्रतुसमाप्तिः ॥ ३५ ॥

एवेति । स्पष्टम् । प्रथमं पञ्चमं त्रयोदशं त्रयोविंशतीनां  
अध्यायार्थं आदावेवोक्तः ॥ ३६ ॥

इति वोपदेवविरचित-हरिलीलायां मधुसूदनसरस्वती-  
प्रणीतमष्टमस्कन्धविवरणम् ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमे चतुर्विंशत्यध्यायीशानुकीर्त्तने ॥ १ ॥

ईशा भूपतयस्तत्र रामकृष्णादयः स्वयम् ॥ २ ॥

अन्ये च तन्नियोगेन तत्कथेशानुकीर्त्तनम् ॥ ३ ॥

इलः ॥ ४ ॥

पृषध्नः शर्यातिरम्बरीषोऽजविप्रयोः ॥ ५ ॥

माभ्याताऽथ हरिश्चन्द्रः सागरोऽथ भगीरथः ॥ ६ ॥

रामराष्ट्रभंशलब्धोः ॥ ७ ॥

कुशोऽथ मिथिलेश्वरः ॥ ८ ॥

ऐलः ॥ ९ ॥

एवमष्टमार्थमुक्त्वा नवमार्थमाह । चतुर्विंशत्यध्यायानां समा-  
हारश्चतुर्विंशत्यध्यायी । किन्तुशानुकीर्त्तनमित्यत आह । ईशेति ।  
शा राजानः तथापि रामकृष्णादयः स्वयं ईशाः अन्ये तु  
न्नियोगादीशाः तेषां ईशानां ईशानुवर्त्तिनां कथा ईशानु-  
थित्यर्थः । तानेवाह ॥ १—३ ॥

इल इति । प्रथमेऽध्याये तात्पर्येण निरूपण इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पृषध्न इति । अजो विष्णुः । विप्रो दुर्वासाः । विषये सप्तमी ।  
राम्बरीषस्य विष्णुभक्तिश्चतुर्थे विप्रभक्तिःपञ्चम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

माभ्यातेति । राष्ट्रभंशो रामस्य दशमे । राष्ट्रलाभस्वेका-  
ःशे । राष्ट्रं देशः ॥ ६ ॥

कुश इति । जनक इत्यर्थः ॥ ७—८ ॥

ऐल इति । पुरुरवा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

रामार्जुनक्षत्रबधयोः ॥ १० ॥

क्षत्रवृद्धगः ॥ ११ ॥

ययातेर्भुक्तिमुक्तयोश्च ॥ १२ ॥

पुरु त्रिषु ॥ १३ ॥

यदुद्वयोः ॥ १४ ॥

दौष्मन्ति-रन्ति-भीष्माणां प्राधान्याद्दृष्टिाकृष्णयोः ॥ १५ ॥

चतुर्विंशतिरित्येते राजानोऽध्याय-नायकाः ॥ १६ ॥

रामेति । रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । क्षत्र-  
मिति जातिनिर्देशात् क्षत्रियमात्रम् । अर्जुनबधश्च क्षत्रबधश्च  
तयोः । बधशब्दः प्रत्येक इन्हात् श्रुतत्वाद् अर्जुनबधो रामेण  
पञ्चदशे । क्षत्रबधः षोडशे ॥ १० ॥

क्षत्रेति । ययातेरिति । ययातेर्भुक्तिरष्टादशे । मुक्तिरेकोन-  
विंशे ॥ ११—१२ ॥

पुरुरिति । पुरोर्वंशः । वंशवंशिनोरभेदोपचाराद् एवम् ॥ १३ ॥

यदुरिति । ननु कुतः पुरु यदु त्रिषु द्वयोश्चेत्यत आह ॥ १४ ॥

दौष्मन्तिरिति । दौष्मन्तेर्भरतः रन्तिदेवः भीष्मः शान्तनवः ।  
एतेषां पुरोर्वंशप्रधानत्वात् । त्रिष्वध्यायेषूक्ताः (१) । दृष्टोः कृष्णस्य  
च प्राधान्याद् यदुवंशद्वयोर्वृष्टिा कृष्णयोरुक्तावित्यर्थः ॥ १५ ॥

चतुर्विंशतिरिति । सत्स्वप्यनेकेषु बहुषु 'प्राधान्येन व्यपदेशा

( १ ) नवमस्कन्धोक्त-त्रिषु अध्यायेष्वित्यर्थः ।

रन्तिदेववृत्तं महाभारते शान्तिपर्वणि ।

रामौ ययात्यम्बरीशौ चत्वारोऽष्टौ हि कर्मभिः ॥ १७ ॥  
 तयोदशैकादशभिः क्रमात्तत्रार्कसोमजाः ॥ १८ ॥

इति श्रीहरिलीलायां वोपदेवकृतौ नवम-  
 स्कन्धविवरणम् ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भवन्ति' इति चतुर्विंशतिरित्युक्तम् । प्राधान्यं चैषां चरित्रकथनात्  
 केषाञ्चित्तु गुणोत्कर्षात् ॥ १६ ॥

नन्वेवञ्चेद्विंशतिरेव स्युः तत्कथं संख्येत्यत आह । रामाविति ।  
 रामश्च रामश्च रामौ दाशरथि-यामदन्वी । ययातिश्चाम्बरीषश्च  
 तौ एते यद्यपि चत्वारस्तथाप्यष्टौ ज्ञेयाः । यस्माद्धि कर्मभि-  
 र्चरित्रैर्भिन्नाः । कर्मभेदाद्धि कर्तृभेदः । न ह्येकथैत्रः पक्ता स  
 एव भोक्ता, पाकविशिष्टस्यान्यत्वात् । एवं रामादिष्वपि तत्तत्-  
 कर्मविशिष्टत्वादन्यत्वमेव दर्शितञ्च । एषां प्रत्येकं द्वन्द्वे कर्मणि  
 अतश्चतूर्णामष्टत्वमिति सुष्ठूक्तम् । चतुर्विंशतिरिति ॥ १७ ॥

तयोदशति । तयोदशभिः सूर्यवश्यराजानः एकादशभिः  
 सोमवंश्याः सोमवंशोत्तराख्यान दशमवीजार्थञ्च ॥ १८ ॥

इति वोपदेवविरचित हरिलीलाया मधुसूदनसरस्वती-  
 प्रणीतं नवमस्कन्धविवरणम् ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

निरोधो दशमस्कन्धे नवत्यध्याय ईरितः ॥ १ ॥

निरोधो नाम सृष्टानां संहारः ॥ २ ॥

स चतुर्विधः ॥ ३ ॥

नैमित्तिकः प्राकृतिको ब्रह्मणेति दिनायुषोः ॥ ४ ॥

नित्यः प्रतिक्षणं मुक्तिरात्यन्तिक इति स्मृतिः ॥ ५ ॥

इति स्मृतः ॥ ६ ॥

एवं नवमार्थमुक्त्वा दशमार्थं क्रमात् प्राप्तमाह । निरोध इति । नवतिरध्याया यस्मिन् स तथा ॥ १ ॥

निरोधलक्षणमाह । निरोधानामिति । स्पष्टमस्यार्थः ॥ २ ॥

तद्भेदानाह । स चेति ॥ ३ ॥

नैमित्तिकेति (१) । तत्र निमित्तिकः । यो ब्रह्मणो युगस्यान्ते युगसहस्रावसाने संहारः स नैमित्तिकः । निमित्तं ब्रह्म-निद्रा तद्वेतुकत्वात् । यस्तु ब्रह्मण आयुषोऽन्ते द्विपरार्द्धावसाने स प्राकृतिकः । तत्र महदादि सप्तप्रकृतयः प्रधाने लीयन्ते । यस्तु क्षणे क्षणे कालेन पच्यमानेषु भूतेषु अपचयः स नित्यः । प्रत्यभिज्ञातुः सेयं दीपज्वालेतिवदिति भावः । स च “नित्यदा सर्व्व-भूतानां ब्रह्मादीनां परन्तप । उत्पत्तिप्रलयाविके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षत” इत्यत्रोक्तेः (२) । अहरहर्भूतसंक्षयो वा नित्य(ः)मुक्ति-

( १ ) भागवतम् १२ । ४—२८ श्लोक ।

“नित्यं नैमित्तिकञ्चैव प्राकृत्यन्तिकौ तथा” ।

नित्यं सङ्कीर्त्यं तेनास्मा सुनिभिः प्रतिषञ्चर’ ॥

ऋग्नीपुराणम् ४२ अ’, २५ श्लोकः ।

( २ ) भागवतम् १२ । ४—२५ श्लोकः ।

नैमित्तिको निरोधोऽन्यो धर्मग्लानिनिमित्तकः ।

भूमिभारावताराख्यो यदर्थं जन्ममापतेः ॥ ७ ॥

स एष दशमे प्रोक्तः मुक्तेरेकादशे ततः ॥ ८ ॥

रात्यन्तिकः । यस्तु ब्रह्मणो जीवत्वोपाधीनां महदादीनां तत्-  
साक्षात्कारादत्यन्तसमुच्छेदः स मुक्त्याख्य आत्यन्तिकः । ततः  
परं संसाराभावात् ॥ ४—५ ॥

ननु किमेव चातुर्विधं स्वविकल्पितं नेत्याह । इतीति ।  
ऋषिभिरित्यर्थः । ( तत्रार्थे ) स्मरणञ्च “नित्यनैमिकश्चैव तथा  
प्राकृतिको लयः । आत्यन्तिकश्च कथितः कालस्य गति-  
रीदृशी” (१) ॥ ६ ॥

नैमित्तिकस्य भेदान्तरमाह । नैमित्तिक इति । अन्योऽपि  
भूमिभारावताराख्यो नैमित्तिको लयः । तत्र हि धर्मग्लानि-  
निमित्तं यदर्थञ्च लक्ष्मीपतेर्जन्म । तदुक्तम् “यदा यदा हि  
धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं  
सृजाम्यहम् ॥” (२) इति । अवश्यञ्चैतदेष्टव्यम् । अन्यथा पञ्च-  
प्रलयस्वीकारप्रसङ्गात् । न चाद्ययोरस्यान्तर्भावः तन्निमित्तस्या-  
भावात् । नाप्यन्तयोः कादाचित्कत्वादनात्यन्तिकत्वाच्च । न  
चायं नास्त्येव पुराणेषु शतशः श्रुतत्वात् (३) ॥ ७ ॥

कः पुनरेषु दशमार्थ इति तत्राह । स एष इति । स  
भूभारावताराख्यः । मुक्तेरिति । स्पष्टं भाष्यार्थम् ॥ ८ ॥

( १ ) भागवतम् १२ । ४ । १८ श्लोकः ।

( २ ) श्रीमद्भगवद्गीता ४ । ७ श्लोकः ।

( ३ ) विष्णुपुराणम् १ । ७ । १८ । भागवतम् १२ । १० । ४१ ।

तत्रान्ये द्वादशे ॥ ६ ॥

शुद्धं निरूपयितुमाश्रयम् ॥ १० ॥

तस्यावताराः कर्त्तारो हरेस्त्रिषु महत्तमः ॥ ११ ॥

कृष्णावतारस्तस्यातश्चरितं दशमे ततः ॥ १२ ॥

तत्रेति । प्राकृतिकनित्यनैमित्तिकास्त्रयः द्वादशस्य चतुर्थोऽध्याये ॥ ६ ॥ (१)

ननु तत्राश्रयेऽभिप्राये किं लयोक्त्या ? तत्राह । शुद्धमिति । शुद्धं निरूपाधिमन्वेभ्यः पृथग्भूतं, कालकलयाऽसंसृष्टमित्यर्थः । तस्मादाश्रयोपयोगादन्येषां तत्रोक्तिर्युक्ता । न चाश्रयं शुद्धं वक्तुं भूभारनिरोधोऽपि तत्रोच्यतामिति वाच्यम् ? । साक्षादाश्रयस्यैव हरेरिह कर्त्तृत्वेन नाशशङ्काया अनुदयात् । “तमाहुरात्यन्तिकमङ्गसंप्लव”मित्यान्तिकस्तत्रोक्तोऽप्यनुक्तवत् । साधनानिर्देशेन प्राधान्याभावात् । साधनञ्च कर्मज्ञान इति वक्ष्यति एकादशे (२) ॥१०॥

नन्ववतारात्सरेणापि भूभारनिरोधस्य सुकरत्वात् तदेव दशमेऽभिधेयमिति कृष्णकथैव किं कथ्यते इत्यत आह । तस्या इति । तेऽवतारा महान्तः । अयमेष्वतिशयेन महान् । अतस्तस्य महत्त्वात् तच्चरितं दशमे विस्तृतं कृतम् । महत्तमत्वं तु अविलुप्तसर्व्वशक्तित्वात् । “कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति” (३) उक्तत्वाच्च । अयमर्थः—येन केनाऽप्यवतारेण भूभारनिरोधेऽभिधेये श्रीकृष्णस्य

(१) विष्णुपुराणनयेऽपि प्रलयत्रैविध्यम्, यथा नैमित्तिकः, आत्यन्तिकः, प्राकृतिकश्चेति । विष्णुपुरः ६ । १ । ७ अ. ।

(२) श्रीमद्भागवतीयैकादशस्कन्धस्य श्रीभगवदुद्धवसंवादो द्रष्टव्यः ।

(३) श्रीमद्भागवतम् १ । २ । २८ श्लोकः ।

गोकुले मथुरायान्तद् द्वारकायां कृतस्त्रिधा ॥ १३ ॥  
 चतुश्चत्वारिंशोक्तं सप्तभिस्तत् परैक्रमात् ॥ १४ ॥  
 प्राकट्य बाल्यपौगण्डं केशोरप्रौढभेदतः ॥ १५ ॥  
 पञ्चधा गोकुलकृतं तच्च कंसवधाभिधम् ॥ १६ ॥  
 आपञ्च वर्षाङ्गाल्यं स्यात् पौगण्डं नववर्षतः ॥ १७ ॥  
 आपोऽङ्गुत्तु केशोरं यौवनञ्च ततः परमिति ॥ १८ ॥

प्रधानत्वात् तद्द्वारैवोक्तः । न चास्य निरोधस्य तृतीयादिष्वपि  
 सङ्गावात् । तत्राभिधेयसङ्कर-प्रसङ्गः । अंशतस्तत्र सङ्गावेन  
 सङ्करे सर्वस्य सर्वत्र सम्भवादिति प्रसङ्गप्राप्तेः ॥ ११—१२ ॥

एवं स्कन्धाद्यं समादाय प्रकरणान्याह । गोकुल इति ।  
 तच्छ्रीकृष्णचरितं गोकुलादिभेदेन त्रिधाकृतम् । अत्रोक्तप्रकरण-  
 त्रयमित्यर्थः ॥ १३ ॥

तेष्वध्यायान् विभजति क्रमात् । चतुरिति । जनचत्वारिंशत्-  
 संख्यैः गोकुलकृतं पञ्चावान्तरप्रकरणान्याह ॥ १४ ॥

प्राकट्येति । प्राकट्यं प्रकटता । बाल्यादयो वयोभेदाः ॥ १५ ॥

तल्लक्षणन्तु “आपञ्च वर्षाङ्गाल्यं स्यात् पौगण्डं नववर्षतः ।  
 आपोऽङ्गुत्तु केशोरं यौवनञ्च ततः परम्” । इति स्मृतावुक्तम् (१) ।  
 “यद्यप्येकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत्” । सबलोऽवसत् ।  
 इति तृतीयस्कन्धोक्त्या गोकुलेनैतावन्ति वर्षाणि स्थितिः । तथापि  
 तत्तदवस्थायोग्यस्य कार्यकृत- (प्रकटित) त्वादेवमुच्यते । ( यद्वा-  
 एकादशसमा गूढार्चिः ) ततः परं प्रकटार्चिरिति व्याख्येयम् ।

चत्वारिंशदिमेऽध्यायाः कंसवधेस्त्रिभिः ॥ १९ ॥

ततश्च पौगण्डवयः श्रितौ ब्रजे ॥ २० ॥

किशोरौ श्यामलश्वेतौ ॥ २१ ॥

चतुर्भिर्दशभिः प्रोक्तं सप्तभिर्नवभिः क्रमात् ॥ २२ ॥

कंसभीर्भाविनः कृष्णात् ॥ २३ ॥

वयोऽन्यथाऽनुपपत्तिरेवात्र प्रमाणम् । अस्मिंश्च पक्षे उपनयनं  
द्वाविंशतिवर्षं ज्ञेयम् । न चान्यथा कल्पने प्रमाणमस्ति तस्य  
पञ्चविधस्य गोकुलकृतस्यैह कंसवध इति संज्ञाक्रियते ॥१६—१८॥

तदुपयोगश्च । चतुरिति । इत्यत्र लाघवेन छन्दोऽनुरोधेन  
च व्यवहारः । बाल्यादिभेदचतुष्के । एवमिति । “एवं विहारैः  
कौमारैः कौमारं जहतुर्ब्रजे” (१) ॥ १९ ॥

तत इति । किशोरौ इति । श्यामलश्वेतौ । “प्रलम्बलीला-  
हसितावलोकने”(२)रित्यादिमूलश्लोकाः मूलम् । प्रगल्बलीलेति ।  
लीलायाः प्रौढत्वं—भगवत् प्रौढित्वं नान्तरीयकम् ॥ २०—२१ ॥

प्राकट्यादिषु पञ्चसु क्रमाद् अध्यायान् विभजति । चतुर्भि-  
रिति । चतुर्भिः प्राकट्यं तस्य द्वितीयाध्याये निवृत्तत्वेऽपि “किं  
मया हतया मन्द । जातः खलु तवान्तकृत्” (३) इति योग-  
निद्रोक्तया कंसादीन् प्रति प्रकटत्वस्य चतुर्थे दर्शितत्वाच्चतुर्भि-  
रित्युक्तम् । शकैरिन्द्रसंख्याकैश्चतुर्दशभिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं प्रकरणार्थमुक्त्वा गोकुलकृते क्रमात् पादैरध्यायार्थानाह ।

( १ ) श्रीमद्भागवतम् १० । १४ । ६१ श्लोक ।

( २ ) श्रीमद्भागवतम् । १० । ४१ । २० श्लोकः ।

( ३ ) भागवतम् १० । ४ । १२ श्लोकः ।

देवक्यान्तस्य सम्भवः ॥ २४ ॥

जातस्य गोकुलप्राप्तिः ॥ २५ ॥

निद्रोक्तात् कंसभीः पुनः ॥ २६ ॥

ब्रजे जन्मोत्सवन्तस्य तेनाथो पूतनावधः ॥ २७ ॥

अनसृणावर्त्तभङ्गः ॥ २८ ॥

तस्य नामानि चापरम् ॥ २९ ॥

दामोदरत्वनटनं यमलार्जुनभञ्जनम् ॥ ३० ॥

वधश्च वत्सवक्यीः ॥ ३१ ॥

तथाघामुरभोगिनः ॥ ३२ ॥

कंस इति भाविनः भविष्यतः । “अस्यास्तामष्टमी गर्भो हस्तायां  
वहसे बुधे”(१)त्युक्तत्वाद् भावित्वम् ॥ २३ ॥

देवक्यामिति । स्पष्टम् ॥ २४ ॥

निद्रेति । निद्रयोक्ताहाक्यात् । भावेक्तः । प्राकृत्यमुक्त्वा  
वाख्यमाह ॥ २५—२६ ॥

ब्रजेति । तच्छब्दाभ्यां कृष्णः । अथोत्सवानन्तरम् ॥ २७ ॥

अन इति । अनः शकटम् ॥ २८ ॥

तस्येति । नामानि नामकरणम् ॥ २९ ॥

दामोदरेति । स्पष्टानि । तथेति । तथाशब्दाद्बधः । भोगी  
सर्पः ॥ ३०—३२ ॥

वत्सचौरब्रह्ममोहः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मणा स्तवनं हरेः ॥ ३४ ॥

रामेण धेनुकबधः ॥ ३५ ॥

कालीयस्य स्वयं दमः ॥ ३६ ॥

ब्रजस्य रक्षणं दावात् ॥ ३७ ॥

प्रालम्बो हलिना बधः ॥ ३८ ॥

दावाद् गोत्राणमैषिके ॥ ३९ ॥

वत्सेति । वत्सांश्चौरयतीति वत्सचौरः । स चासौ ब्रह्मा तस्य मोहः ॥ ३२—३३ ॥

ब्रह्मणेति । स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

पौगण्डमाह । रामेणेति । रामेणेति करणे तृतीया न कर्त्तरि । इह स्कन्धे भगवत एव कथा नायकत्वेन कर्त्तृत्वात् । ततश्च रामद्वारा हरिणा धेनुकबधः कृत इत्यर्थः । अतएवोत्तर-वाक्ये स्वयं ग्रहणम् । एव वक्ष्यमाणेषु प्रद्युम्नार्जुनभीमेषु । तदुक्तम् “यास्यन्त्यदर्शनमलं बल भीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयन्तदीयम्” (१) इति ॥ ३५ ॥

कालीयस्येति । स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

ब्रजस्येति । दावो वनवङ्गिः ॥ ३७ ॥

प्रालम्ब इति । प्रालम्बः प्रलम्बसम्बन्धी । हलिना रामेण ॥ ३८ ॥

दावादिति । ऐषिके इषिकावणे ॥ ३८—३९ ॥

प्राहट् शरद्वतुश्रियौ ॥ ४० ॥  
 गोप्यानन्दी वेणुरवात् ॥ ४१ ॥  
 गोपीनर्म्भाम्बिकार्चने ॥ ४२ ॥  
 यज्ञपत्नीप्रसादश्च ॥ ४३ ॥  
 भङ्ग इन्द्रमखस्य च ॥ ४४ ॥  
 सप्ताहं गोकुले वृष्टिः ॥ ४५ ॥  
 इन्द्रादेशेन कारिता ॥ ४६ ॥  
 गोवर्द्धनस्योद्धरणम् ॥ ४७ ॥  
 गोपानां देवता मतिः ॥ ४८ ॥

प्राहडिति । प्राहट् च शरच्च तौ ऋतू च तयोः श्रियौ शोभे ॥ ४० ॥

गोप्येति । रवः शब्दः ॥ ४१ ॥

गोपीति । नर्म्भं परिहासः । अम्बिकार्चने क्रियमाणे सति ॥ ४२ ॥

यज्ञपत्नीति । यज्वानो याज्ञिकाः । अनुक्तेऽपि नास्मि भगवतः कर्त्तृत्वं ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

भङ्ग इति । सप्त च तान्यहानि च सप्ताहः । तं सप्त-दिनम् ॥ ४४—४५ ॥

इन्द्रेति । मेघैः इन्द्रस्यादेशः इन्द्रादेशः । आदेशः आज्ञा । तथा वृष्टिः कारिता ॥ ४६ ॥

गोवर्द्धनस्येति । स्पष्टम् ॥ ४७ ॥

गोपानामिति । कृणो देवोऽयमिति बुद्धिः ॥ ४८ ॥

श्रीकृष्णाभिषेको गोदेवैः ॥ ४९ ॥  
 वरुणान्नन्दमोक्षणम् ॥ ५० ॥  
 सम्भोगो निशि गोपीभिः ॥ ५१ ॥  
 विप्रलम्भोलसद्वने ॥ ५२ ॥  
 गोपीविरह-गीतानि ॥ ५३ ॥  
 ताभिः सञ्जल्पनं हरेः ॥ ५४ ॥  
 रासक्रीडा च ललिता ॥ ५५ ॥  
 मोक्षो विद्याध्रयक्षयोः ॥ ५६ ॥  
 ब्रजस्थ-गोपिका गीतम् ॥ ५७ ॥

कृष्णेति । गावश्च देवाश्च ॥ ४९ ॥  
 वरुणेति । स्पष्टम् ॥ ५० ॥  
 कैशोरमाह । सम्भोग इति । सम्भोगः सुरतम् ॥ ५१ ॥  
 विप्रलम्भ इति । विद्यांगः । गोपीभिरित्येव लसत् शोभमानं  
 वनम् ॥ ५२ ॥  
 गोपीति । स्पष्ट सूत्रस्यार्थः ॥ ५३ ॥  
 ताभिरिति । सञ्जल्पनं सुखं गोष्ठम् ॥ ५४ ॥  
 रासक्रीडेति । ललिता रम्या हरिर्गोपीभिरित्येव ॥ ५५ ॥  
 मोक्ष इति । विद्याधरो विद्याधरः सुदर्शनः । “मूल-  
 वेभुजादित्वात् कः” (१) । यक्ष. शङ्खचूडः ॥ ५६ ॥  
 ब्रजस्थेति । स्पष्टम् ॥ ५७ ॥

हतेरिष्टं च कंसभीः ॥ ५८ ॥

केशिव्योमबधश्चैव ॥ ५९ ॥

अक्रूरयानं ब्रजं प्रति ॥ ६० ॥

मथुरा कृषायानञ्च ॥ ६१ ॥

अक्रूरेण हरेः स्तुतिः ॥ ६२ ॥

कृषास्य मथुरा-यानम् ॥ ६३ ॥

कंसमल्लरणोद्यमः ॥ ६४ ॥

कृषाणां मल्लहननम् ॥ ६५ ॥

हते कंसे मुरोत्मवः ॥ ६६ ॥

प्रौढिमाह । हतति । सप्तम्यन्तं गुणभूतं प्रथमान्तं  
प्रधानम् ॥ ५८ ॥

केशीति । केशी व्योमश्च तयोर्बधः । चकारान्नारदो-  
क्तिश्च ॥ ५९ ॥

अक्रूरेति । स्पष्टम् ॥ ६० ॥

मथुरेति । चकाराद् गोपीनां विरहदुःखञ्च । “अक्रूर-  
स्तावुपामन्त्र” (१) इत्याद्युत्तराध्यायवोजम् ॥ ६१ ॥

अक्रूरेति । स्पष्टमर्थः ॥ ६२ ॥

कृषेति । कुवल्यापीडबधस्तु तत्रसङ्गात् ॥ ६३ ॥

कंस इति । कंसस्य ये मल्लास्तेषां रणोद्यमः ॥ ६४ ॥

कृषेणेति । स्पष्टार्थम् ॥ ६५ ॥

चतुश्चत्वारिंशदिमेऽध्यायाः कंसबधेऽङ्घ्रिभिः ॥ ६७ ॥

कृष्णस्य विद्योपादानमुद्धवस्य ब्रजागमः ॥ ६८ ॥

आश्रवासनञ्च गोपीनाम् ॥ ६९ ॥

कुञ्जाक्रूरप्रियं हरिः ॥ ७० ॥

सङ्गोऽक्रूरस्य कुरुभिर्जरासन्धपराजयः ॥ ७१ ॥

यवनस्य बधः ॥ ७२ ॥

अध्यायैः सप्तभिर्माथुरं यशः ॥ ७३ ॥

कृष्णोऽभिलाषो रुक्मिण्या रुक्मिणी-हरणं हरिः ॥ ७४ ॥

रुक्मिणाश्च पराभृतिः ॥ ७५ ॥

हत इति । स्पष्टम् । चतुरिति । पञ्चविधस्यापि गोकुल-  
कृतस्य कंसबधसंज्ञेति प्रागुक्तम् ॥ ६६ — ६७ ॥

अथ मथुराकृत क्रमात्पादैरध्यायार्थानाह । कृष्णस्येति ।  
स्पष्टम् ॥ ६८ ॥

आश्रवासनेति । उद्धवेनेति विपरिणमनीयम् ॥ ६९ ॥

कुञ्जेति । कुञ्जा चाक्रूरश्च तयोः प्रियं तयोर्गंगागमनाद् हरिः  
रम्बन्धि ॥ ७० ॥

सङ्ग इति । स्पष्टमस्यार्थः ॥ ७१ ॥

यवनेति । स्पष्टम् ॥ ७२ ॥

अध्यायैरिति । स्पष्टम् ॥ ७३ ॥

अथ द्वारकाकृते क्रमात्पादैरध्यायार्थानाह । कृष्ण इति ।  
स्पष्टम् ॥ ७४ ॥

रुक्मिणा इति । पराभवः चकारादन्येषां राज्ञाम् ॥ ७५ ॥

प्रद्युम्नाच्छम्बरः क्षयः ॥ ७६ ॥

स्यमन्तकस्थाहरणम् ॥ ७७ ॥

सत्यभामासमुद्बहः ॥ ७८ ॥

कालिन्द्यादि-विवाहश्च ॥ ७९ ॥

भौमं हत्वा द्रुमा हृतिः ॥ ८० ॥

रुक्मिण्य्या नर्मन् ररुहसि ॥ ८१ ॥

रुक्मान्तो नमुरुद्बहे ॥ ८२ ॥

वाणेन बन्धनं नमुरर्वाणस्य हरिणा जयः ॥ ८३ ॥

नृगस्य शरटत्वान्तः ॥ ८४ ॥

हलिनो यमुना भिदा ॥ ८५ ॥

प्रद्युम्नेति । स्पष्टम् ॥ ७६ ॥

स्यमन्तक इति । आहरणं आनयनम् । ऋक्षसकाशात् ॥ ७७ ॥

सत्येति । समुद्बाहो विवाहः । स च पूर्व्याध्यायान्तःस्थोऽप्यु-  
त्तराध्यायार्थं मत्त्वोक्तम् ॥ ७८ ॥

कालिन्दीति । कालिन्दी यमुना आदिशब्दाद् मित्रविन्दा-  
नाम्नजितो भद्रालक्षणादिः ॥ ७९ ॥

भौममिति । द्रुमः पारिजातः आहृतिरानयनम् ॥ ८० ॥

रुक्मिण्येति । स्पष्टम् ॥ ८१ ॥

रुक्मोति नमुरनिरुद्बस्य उद्बाहे विवाहे ॥ ८२ ॥

वाणेति । स्पष्टम् ॥ ८३ ॥

नृगस्येति । शरटत्वं ककलासत्वम् ॥ ८४ ॥

हलिनेति । आकर्षणम् ॥ ८५ ॥

काशीश-पौरुड्रकबधः ॥ ८६ ॥

रामेण द्विविदक्षयः ॥ ८७ ॥

पराभवः कुरूणाञ्च ॥ ८८ ॥

हरेर्गाहस्थामङ्गूतम् ॥ ८९ ॥

जरासन्धबधे मन्त्रो युधिष्ठिरमखागमः ॥ ९० ॥

शिशुपालबधो यज्ञे ॥ ९१ ॥

दुर्योधन पराभवः ॥ ९२ ॥

शाल्वस्य युवं यदुभिः ॥ ९३ ॥

शाल्वस्य हरिणा बधः ॥ ९४ ॥

दन्तवक्रस्य सुतान्तः ॥ ९५ ॥

काशीति । हरिणेति ज्ञेयं न तु हलिनिति । उत्तरत्र नाम  
ग्रहणात् ॥ ८६ ॥

रामेणेति । स्पष्टम् ॥ ८७—८८ ॥

हरेरिति । “जरासन्धबधे मन्त्रो युधिष्ठिरमखागमः ।  
जरासन्धबधो भीमाद्विजययार्जुनादिभिः” (१) ॥ ८९—९० ॥

शिश्निति । हरेरित्येव ॥ ९१ ॥

दुर्योधनिति । स्पष्टम् ॥ ९२ ॥

शाल्वस्येति । स्पष्टमस्यार्थः ॥ ९३—९४ ॥

दन्तेति । दन्तवक्रसुतयोर्बध इत्येकस्मिन्नध्याये तत्र दन्त-  
वक्रस्यान्तः कृष्णकृतः । सूतस्यसौरिणेति ॥ ९५ ॥

वल्कलान्तश्च सीरिणा ॥ ८६ ॥  
 श्रीदामकृष्णसञ्जल्पः ॥ ८७ ॥  
 श्रीदान्नः सम्पदङ्गता ॥ ८८ ॥  
 समुह्वत्सङ्गः कुरुचेत्रे ॥ ८९ ॥  
 कृष्णोद्वाहाभिवर्णनम् ॥ १०० ॥  
 वसुदेवस्य यज्ञाश्च ॥ १०१ ॥  
 मृतपुत्र-प्रदर्शनम् ॥ १०२ ॥  
 श्रुतदेवस्य चातिथ्यम् ॥ १०३ ॥  
 अर्जुनेन मुभद्राहरणाच्च ॥ १०४ ॥

वल्कलेति । वल्कलो दैत्यः । सीरीरामः ॥ ८६ ॥

श्रीदामेति । श्रीदामेति नाम मूलेऽप्रयुक्तमपि “श्रीदामरङ्ग  
 भक्तार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभव मिति” (१) पद्मपुराणे सहस्र नाम्नि  
 दृष्टेह प्रयुक्तम् ॥ ८७ ॥

श्रीदान्न इति । स्पष्टम् ॥ ८८ ॥

सुहृदिति । सुहृदो यदु कुरुनन्दादयस्तेः सङ्गः ॥ ८९ ॥

कृष्णेति । कृष्णिण्यादिभिद्योद्वाहरीतिकथनमित्यर्थः ॥ १०० ॥

वसुदेवस्येति । चकारान्नन्दादिप्रस्थापनञ्च ॥ १०१ ॥

मृतेति । मृतपुत्राणां देवक्याः प्रदर्शनमिति निजन्तम् ॥ १०२ ॥

श्रुतदेवस्येति । चकाराञ्जनकस्य चातिथ्यम् ॥ १०३ ॥

अर्जुनेनेति । स्पष्टम् ॥ १०४ ॥

( १ ) भागवत १० । १५ । २० श्लोकः । एवं पद्मपुराणे श्रीविष्णो मङ्गलनाम्नि ।

वेदस्तुतिनिरूपणम् ॥ १०५ ॥

देवत्रयविभागश्च ॥ १०६ ॥

द्विजपुत्राहृतिस्तथा ॥ १०७ ॥

कृष्णकीर्त्युपसंहारः ॥ १०८ ॥

इतीदं द्वारकाकृतम् ॥ १०९ ॥

इति श्रीहरिलीलायां वोपदेवकृतौ दशम-  
स्कन्धविवरणम् ॥

वेदस्तुतीति । स्पष्टम् ॥ १०५ ॥

देवत्रयेति । मात्त्विकादिभिर्गुणैः ॥ १०६ ॥

द्विजपुत्रेति । स्पष्टम् ॥ १०७ ॥

कृष्णकीर्तीति । स्पष्टम् ॥ १०८ ॥

इतीति । स्पष्टम् ॥ १०९ ॥ ( १० )

इति वोपदेवविरचित-हरिलीलाया मधुसूदनसरस्वती-

प्रणीतं दशमस्कन्धविवरणम् ॥

इति दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

मुक्तिरेकादशस्कन्धेऽध्यायैकत्रिंशतोदिता ॥ १ ॥

तत्र कर्मज्ञाननिष्ठा भेदात् प्रकरणद्वयम् ॥ २ ॥

पञ्चाध्यायास्तयोगद्यम् ॥ ३ ॥

तत्राद्ये युगपत्त्रयः ॥ ४ ॥

विष्णुगुप्ते यदुकुले विप्रशापाद् विरक्तये ॥ ५ ॥

एवं दशमार्थमुक्त्वा क्रमप्राप्तमेकादशार्थमाह । मुक्तिरिति । अध्यायानामेकत्रिंशदध्यायैकत्रिंशत्तयामुक्तिलक्षणन्तु । “मुक्तिरात्यन्तिक” (१) इत्यत्रोक्तमिति नेहोक्तम् ॥ १ ॥

अत्र प्रकरणविभागमाह । तत्रेति । मुक्तौ हि कर्मज्ञाने साधने तत्रान्तःकरणशुद्धिद्वाराकर्मणामारादुपकारकत्वम् “कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानञ्च परमागतिः” । इत्युक्तत्वाज्ज्ञानन्तु साक्षात् । “ज्ञानादेव हि कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते” इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥

तत्र कर्मनिष्ठाप्रकरणार्थं विवक्तुमाह । पञ्चेति । स्पष्टमस्यार्थः ॥ ३ ॥

प्रथमाध्यायार्थमाह । तत्रेति । तत्राद्येऽध्याये यदूनामपि कुले कृष्णगुप्तेऽपि विप्रशापाद् युगपत्त्रयः । स त्वन्वेषा वैराग्यार्थम् । को नाम हि महाबलानां भगवत्पालितानामपि यदूनां कुलं शापमात्रादेव क्षणेन क्षीणमवेक्ष्य संसृतो न विरज्येत । शापेन कुलस्य युगपद् व्याप्तत्वात् त्रययोगपदम् । क्रमेण त्रयस्तु त्रिंशे ॥ ४—५ ॥

द्वौ चतुष्टयमेको द्वौ प्रश्नाः शेषेषु सोत्तराः ॥ ९ ॥  
 ज्ञातुं भागवतान् धर्मान् पुंसो माया तदत्ययम् ।  
 ब्रह्मकर्मावतारालिमभक्ताग्निं युगस्थितिम् ।  
 नव प्रश्नान् निमिषक्रे तानाचख्युर्नवार्षभाः ॥ ७—९ ॥  
 सर्वकर्मार्पणं विष्णौ ॥ १० ॥  
 रागद्वेषविवर्जितः ॥ ११ ॥  
 मिथ्यार्थ-दर्शनासक्तिः ॥ १२ ॥

एवं प्रथमाध्यायार्थमुक्त्वा शेषाध्यायचतुष्टयार्थं संगृह्णन्ति ।  
 हाविति । द्वौ सोत्तरौ प्रश्नौ द्वितीये । चत्वारस्तृतीये । एकश्चतुर्थे  
 द्वौ पञ्चमे । शेषेषु चतुर्षु । एवं नव प्रश्नाः उत्तराणि च स्युः ॥६॥

तानेवाह । ज्ञातुमित्यादि । अत्र ज्ञातुमिति नवभि-  
 द्वितीयान्तः सम्बध्यते । 'निमिषक्रे' इत्यनेन सहान्वयः ।  
 भागवतान् पुंसः पुरुषान् । तदत्ययं तस्या मायाया अत्ययं विनाश-  
 हेतुम् । अवतारालिम् अवताराणामालिंमालाम् । अभक्ताग्निं  
 अभक्तः । किं फलं प्राप्नोति । युगधर्मः । आचख्युः सोत्तरांश्चक्रुः  
 नवार्षभाः ऋषभपुत्राः । स्पष्टमन्यत् ॥ ७—९ ॥

अथ क्रमात् पादैस्तदुत्तराण्याह । सर्व्वेति । सर्व्वकर्मार्पणं  
 विष्णौ भागवतो धर्मः ॥ १० ॥

रागेति । भागवतः पुमान् ॥ ११ ॥

मिथ्येति । मिथ्याभूतस्यार्थस्य दर्शने आसक्तिर्या सामाये-  
 त्यर्थः (१) ॥ १२ ॥

विपर्ययविमर्शनम् ॥ १३ ॥

सर्व्वत्रानुगतंशुद्धम् ॥ १४ ॥

वेदतन्वाच्युतार्चनम् ॥ १५ ॥

पुरुषादि-वपुर्लीला ॥ १६ ॥

कालचक्रपरिभ्रमः ॥ १७ ॥

ध्यानयोगार्चनं स्तोत्रम् ॥ १८ ॥

उत्तराणि नवाङ्घ्रिभिः ॥ १९ ॥

धर्मो भागवतेऽभ्यासः पुंभिर्भागवतैः सह ।

जितमायस्य धामस्वमारोटुं भूमिकोत्तरा ॥२०—२१॥

विपर्ययेति । दृश्यजातमसत् । आत्मा तु सन्निति विपर्ययः ।  
तस्य विमर्शनं युक्त्या स्थिरीकरणम् । स मायाया अत्ययः ॥ १३ ॥

सर्व्वत्रेति । सर्व्वत्रजाग्रदाद्यवस्थासु अनुस्यूतम् । कर्तृत्वाद्य  
पृष्ट ब्रह्म ॥ १४ ॥

वेदेति । वेदञ्च तन्त्रञ्च पाञ्चरात्रम् । तन्त्रात्रेणाच्युतस्यार्चनं  
कर्म्म ॥ १५ ॥

पुरुषेति । अवतारालिः ॥ १६ ॥

कालेति । अभक्तस्य फलम् ॥ १७ ॥

ध्यानेति । क्रमात् कृतादिषु चतुर्ष्विति युगधर्मस्थितिः ॥१८॥

उत्तराणोति । स्पष्टमस्यार्थः ॥ १९ ॥

धर्मोति । ननु किमित्यनेन नवैव प्रश्नाः । किमिति चामीषा-

गुचिषुखात् ल्यातिरविद्या । अनित्ये ध्रुवाच्चन्द्रतारकाद्यौ । इति नित्यबुद्धिः ।  
सगुचोकाये गुचिज्ञानम् इत्यादि ।

माया जयोऽधरा भक्तिर्ज्ञानकर्मसमुच्चयात् ॥ २२ ॥

अवतारकथा ततः ॥ २३ ॥

कामत्यागेशकीर्त्तनम् ॥ २४ ॥

मध्यायचतुष्टयेनैवाभिधानमिति । तत्र भूमिका चतुष्टयेन परि-  
हरति । धर्म इति । एषा पुरुषस्य स्वधाम आरोढुं उत्तराद्युत्तमा  
भूमिका । यत्पूर्वभूमिकाभ्यासबलाज्जितमायस्य सतो भागवतैः  
पुरुषैः सह भागवते धर्मैऽभ्यासः । अस्याश्च मोक्षेति सन्निकृष्टत्वात्  
अत्युत्तमत्वम् । यस्माद्भ्रष्टः संसारे पतितः । तत् स्वधाम ।  
तदस्यामायस्य प्रश्नहयस्योपयोग इत्युक्तं स्यात् । उत्तमा-  
माह ॥ २०—२१ ॥

मायेति । इयमधरा यद्भक्त्यादिसमुच्चयान्मायाजयः । समु-  
च्चयशेषां फलोत्पत्ती परस्परसाहित्यम् । अधरत्वं तूक्तापेक्षया ।  
अस्यां मायादिप्रश्नचतुष्टयस्योपयोगः । मायाजय इत्यनेन माया-  
प्रश्नः । माया हि जयाय पृष्टा भक्तिग्रहणेन तदत्ययप्रश्नः । भक्तिर्हि  
तज्जये हेतुः । “इति भागवतान् धर्मान् शिञ्चन् भक्त्या तदुत्थया ।  
नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम्” (१) । इत्युक्तत्वात्  
ज्ञानं ब्रह्म । कर्म कर्मैव ॥ २२ ॥

मध्यमभूमिकामाह । अवतारकथेति । इत्युत्तमभूमि-  
सकाशादधरा मध्यमेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अस्यां सप्तमप्रश्न इत्याह । हीनामाह । कामेति । काम्य-  
त्यागश्च ईशकीर्त्तनश्चेति इन्दैक्यम् ॥ २४ ॥

इति भूमिश्चतस्रभिरध्यायानां चतुष्टयम् ॥ २५ ॥

वसुदेवाय जायन्तेयोपाख्यानमिदं जगौ ।

मुमुक्षुवे द्वारबत्यां नारदस्तद्गृहागतः ॥ २६ ॥

विष्णोरभ्यर्थना देवैः स्वर्वसेत्युद्धवेन च ॥ २७ ॥

स्वधामनयमेत्युक्ते षष्ठे संवादकारणम् ॥ २८ ॥

इतीति । अस्या मध्यमभूमिसकाशादपराहीनेत्यर्थः । अस्या-  
मष्टमनवमोपयोगः । काम्यत्याग इत्यनेन ह्यभक्तामिप्रश्नः ।  
पञ्चमेऽध्याये काम्य कर्मणो हेयत्वेनाभिधानात्तत्यागः । ध्यान-  
योगार्चनानां मुक्तेष्ववान्तर्भावं मत्वा प्राधान्यादीशकीर्त्तनमिति  
स्तोत्रमात्रं गृहीतम् एवमध्यायचतुष्के भूमिका भेदान् नव  
प्रश्नसमावेश इत्याह ॥ २५ ॥

मनु कुतः पुनरिदञ्च कर्मनिष्ठा प्रकरणमित्याह । वसुदेवेति ।  
“त्वमप्येताम्नहाभाग ! धर्मान् भागवतान् श्रुतान् । आस्थित,  
श्रद्धया युक्तो निःसङ्गो यास्यसे परम् ॥” इत्युक्तत्वात्  
अस्य कर्मनिष्ठात्वमिति भावः । जायन्तेया जयन्तीपुत्रा नव-  
योगिनः ॥ २६ ॥

अध्याये पञ्चमार्थमुक्त्वा ज्ञानप्रकरणं वक्तुं षष्ठाध्यायार्थमाह ।  
विष्णोरिति ॥ २७ ॥

स्वधामेति । संवादः कृष्णोद्धवयोस्तस्य कारणं षष्ठ जचे  
ऋषिः । कर्त्तरि लकारः । यतो देवैर्विष्णोरभ्यर्थनाकृता । स्वः  
स्वर्गं वसुत्वमिति । उद्धवेन च कृत्वा स्वधाम स्वस्थानं नयं  
मामिति । अतः स्थानमधितिष्ठासुना भगवता यदुद्धवस्य लोक-  
हितार्थमिहावस्थानमिच्छता तत्त्वोपदेशः कृतः । स तयोः सम्वाद-

चतुर्धा त्रीनथैकं द्वौ हाविकं चैककं द्विधा ।

द्वौ द्विधा त्रींश्चतुर्धैकमेकमेकञ्च सोत्तरान् ।

प्रश्नान् शेषेषु हित्वान्त्यो ममाहं लयदर्शनौ ॥ २६ ॥

सङ्गत्याग उपायस्य ॥ ३० ॥

हेतुरित्यर्थः । एतैर्नान्यैरप्याचार्यमुखादेव ज्ञातव्यमिति गम्यते । तथाहि लब्धं सम्यक् स्यात् । “आचार्यवान् पुरुषो वेदेति” (१) श्रुतिः ॥ २८ ॥

एवं कर्मनिष्ठाप्रकरणार्थं सम्बादकारणञ्च विविच्य ज्ञाननिष्ठा-  
प्रकरणार्थसम्बादं वक्तुं शेषाध्यायार्थं संगृह्णाति । चतुर्धेति ।  
अन्त्यो त्रिंशैकत्रिंशौ त्यक्त्वाशेषेषु त्रयोविंशतिसंख्येषु एतान्  
सोत्तरान् प्रश्नान् ऋषिरुच इत्यन्वयः । तत्र चैकः प्रश्नः । तदुत्तर-  
श्चैकं तच्चतुर्धातं भगवता चतुर्ष्वध्यायेषु एवमुत्तरत्र त्रिषु वा  
प्रत्ययान्तेषु त्रीन् प्रश्नान् सोत्तरान् पञ्च ऊचे । एवं षष्ठे । एवमुत्तरत्र  
नवसुसंख्या शब्देषु ततश्च द्वाविंशतिप्रश्ना उत्तराणि च ।  
अध्यायःसु त्रयोविंशतिः स्युः । उत्तरभेदादिर्विवरिष्यते । ममे-  
त्यादिनान्त्ययोरर्थः । ममाहं योर्लयः । ममाहं लयस्त्वं दर्शय इति  
ममाहम् । लयदर्शनावन्ती तत्र त्रिंशे ममत्वलयः । स च स्वयं  
ज्ञातिस्त्रयं पश्यतोऽपि हरेस्तदुपेक्षया गम्यते । एकत्रिंशे त्वहं लयः  
स तु भगवतो देहत्यागाद्गम्यते । एतौ च ज्ञानोत्पत्तेर्लिङ्गभूता-  
विति ज्ञाननिष्ठान्तदर्शितौ । अथ तान् द्वाविंशतिप्रश्नानाह ॥ २८ ॥

सङ्गत्यागीति । सङ्गत्याग उपायस्येत्यादिपञ्चभिः । अथ

सत्सङ्गासङ्गयोः ॥ ३१ ॥

सताम् । ( साधूनाम् ) ॥ ३२ ॥

भक्ते जीवस्य विषयासक्तौ दृष्टेऽपि दूषणे (१) ॥

हेतोः ॥ ३३ ॥

हंस सनन्दादिसंवादस्योत्तमस्य च ॥ ३४ ॥

श्रेयःसु ॥ ३५ ॥

ध्यानयोगस्य सिद्धीनां च ॥ ३६ ॥

विभूतिवत् ॥ ३७ ॥

द्वाविंशतिः षष्ठान्तानां सम्बुक्त्या उद्धवप्रश्नान् द्वाविंशतिं चक्रे  
इत्यनेनान्वयः वतिरपि षष्ठार्थ एवेति न तदन्तयोः षष्ठान्तत्व-  
हानिः । सङ्गत्यागे उपायस्य बुभुक्तयोद्धवः प्रश्नं चक्रे । एव-  
मन्येषु ॥ ३० ॥

सदिति । सत एकरूपस्यात्मनः सङ्गासङ्गयोर्वन्धमोक्षयोः ॥ ३१ ॥

सतामिति । साधूनाम् (३) भक्त इत्यादि ॥ ३२ ॥

भक्तेरिति । दोषदर्शनेऽपि जनानां विषयासक्तौ हेतोः ॥ ३३ ॥

(६) हंस इति । स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

श्रेय इति । सत्कर्म्ममध्ये उत्तमस्य ॥ ३५ ॥

(८) ध्यानिति । सिद्धीनामिति । (१) सिद्धयोऽणिमा-  
दयः (१०) ॥ ३६ ॥

विभूतीति । यथा विभूतीनाम् अपि बुभुक्त्या प्रश्नं चक्रे  
इति वतिरर्थः (११) ॥ ३७ ॥

वर्णाश्रमादिधर्मस्य ॥ ३८ ॥

ज्ञानादीनाम् ॥ ३९ ॥

यमादिवत् ॥ ४० ॥

गुणदोषापवादस्य ॥ ४१ ॥

तत्त्वसंख्याव्यवस्थितेः ॥ ४२ ॥

चेतचेत्रज्ञभेदस्य ॥ ४३ ॥

देहयोगवियोगयोः ॥ ४४ ॥

अभिमान-निवृत्तेश्च ॥ ४५ ॥

क्रियायोगस्य ॥ ४६ ॥

वर्णिति । आदिशब्दात् साधारणधर्मस्य च (१२) ॥ ३८ ॥

ज्ञानिति । आदिशब्दार्थज्ञानवैराग्यैश्वर्यादीनाम् (१३) ॥ ३९ ॥

यमेति । वतिः प्राग्वत् ॥ ४० ॥

आदिशब्दान्नियमादीनाम् त्रयत्रिंशत्संख्यकानाम् (१४) ।

गुणेति । गुणदोषापवादश्चेति द्वन्द्वैक्यम् । अपवादश्च तयोर्गुण-  
दोषयोरेव । न चैव द्वैविध्यं पृथक् प्रयत्नाभावात् ॥ ४१ ॥

तत्त्वेति । व्यवस्थितिर्निश्चयः (१६) ॥ ४२ ॥

चेत्रेति । चेत्रं प्रकृतिः । चेत्रज्ञः पुरुषः तयोर्भेदो

विशेषः (१७) ॥ ४३ ॥

देहेति (१८) । स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

अभीति । स्पष्टमस्यार्थः (१९) ॥ ४५ ॥

क्रियेति । क्रिया कर्म (२०) ॥ ४६ ॥

संसृतेरधिष्ठानस्य ॥ ४७ ॥

भक्तेश्च परस्याः ॥ ४८ ॥

सम्बुभुत्सया ॥ ४९ ॥

प्रश्नान् द्वाविंशतिञ्चक्री कृष्णाम्प्रत्युद्धवः क्रमात् ॥ ५० ॥

हेयोपादेयनिर्धारः ॥ ५१ ॥

स्वाप्ने सुप्तप्रबुद्धवत् ॥ ५२ ॥

संसृतेरिति । ( अधिष्ठानस्य ) अविद्यमानस्य संसारस्या-  
धिष्ठातुः (२१) ॥ ४७ ॥

भक्तेरिति । परस्याः सर्व्वविलक्षणाया उत्कृष्टाया इत्यर्थः ।  
भक्तिसाधस्य प्रागेव पृष्टत्वात् पौनरुक्तिः माभूदिति पर-  
विशेषणम् (२२) ॥ ४८ ॥

समिति । स्पष्टार्थम् ॥ ४९ ॥

प्रश्नानित्यादि । सुगममेतत् ॥ ५० ॥

अर्थक्रमात्पादैस्तदुत्तराण्याह । हेयोपादेयेति । सङ्ख्यागो  
रुपाय इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(१) स्वाप्ने इति । यथा स्वप्ने दृष्टेऽर्थे सुप्तप्रतिबुद्धौ सक्तासक्तौ ।  
एवमात्मनः सङ्गामङ्गावित्यर्थः । यथाहि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नमध्य-  
वर्त्तिनमात्मानं स्मरन्नपि न तन्मध्यवर्त्तिनं मन्यते । यथा च  
स्वप्नदृष्टस्य मिथ्यात्वादतन्मध्यवर्त्त्यपि स्वप्नदृष्टभ्रमात्तन्मध्यवर्त्ती  
भवति । एवं वाधितानुवृत्त्या विद्वान् देहस्थोऽपि न सम्बन्धं मन्यते  
मूढस्तु तत्त्वतो मुक्तोऽपि भ्रमात् स्वबन्धं मन्यते । तदुक्तं “देहस्थोऽपि

( १ ) “वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्” वेदाः दः २ । २ । २९ सू ।

मिथः कृष्णाकथासक्ताः ॥ ५३ ॥  
 प्रेम्नैव हरिदासता ॥ ५४ ॥  
 स्वसृष्टानुप्रविष्टोऽसौ ॥ ५५ ॥  
 रजः सन्मिश्रसात्वता ॥ ५६ ॥  
 गुणचित्तोभयत्यागः ॥ ५७ ॥  
 भक्तिरव्यभिचारतः ॥ ५८ ॥

न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद् यथोत्थित । अदेहस्थोऽपि देहस्थः  
 कुमतिः स्वप्नदृग् यथा ॥” तथा “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न  
 बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥”  
 इति ॥ ५२ ॥

मिथ इति । स्पष्टार्थम् ॥ ५३ ॥

सन्तः प्रेम्णेति । हरिदासता भक्तिः प्रेम्णैव न तु  
 लिप्सादिना ॥ ५४ ॥

स्वसृष्टेति । स्वसृष्टेष्वणुप्रविष्टोऽसावीश्वर एव इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

रज इति । रजसा सन्मिश्रम् सत्त्वं यस्य स तथा तद्भावः ।  
 सदोषदर्शनेऽपि विषयासक्तौ हेतुः सन्मिश्रमिति सशब्देन रजसः  
 प्राधान्यम् । तेन सत्त्वांशेन दोषं पश्यति । रजः प्राबल्याच्च तं  
 तिरस्कृत्य विषयेषु प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

गुणेति । गुणाच्चित्तञ्च इत्युभयस्येव त्यागः, हंस सनन्दनादि-  
 संवादत्वं गुणा विषयाः । चित्तस्य त्यागो निग्रहः ॥ ५७ ॥

भक्तिरिति । तत्कर्ममध्ये उत्तमाऽव्यभिचारिणी भक्ति-  
 रित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अरूपचिन्तनं रूपैः ॥ ५९ ॥

ध्यातुर्ध्येयसमानता ॥ ६० ॥

तत्र तत्रोत्कटं सत्त्वम् ॥ ६१ ॥

कर्मत्यागः शनैः शनैः ॥ ६२ ॥

हे हेये हे उपादेये ॥ ६३ ॥

अरूपेति । अरूपवस्तुनो रूपैरुपायभूतैश्चिन्तनं ध्यान ध्यान-  
योगः ॥ ५९ ॥

ध्यातुरिति । ध्येयेन वस्तुना सह ध्यातुस्तुल्यत्वं सिद्धिः ।  
तथाहि भूतसूक्ष्मध्यानादणिमा स्यात् (१) महत्तत्त्वध्यानान्महिमेति  
दिक् (२) ॥ ६० ॥

तत्रेति । तेषु तेष्विन्द्रियादिषु यत्र यत्र सत्त्वाधिक्यं सा  
विभूतिः ॥ ६१ ॥

कर्मेति । वर्णाश्रमादिधर्मः ॥ ६२ ॥

हे हेये इत्यादि । ज्ञानादिषु यमादिषु च उभयत्र हे हेये  
हे उपादेये । तथाहि, ज्ञानादिषु तावत् । “धर्मा मङ्गलिकत्  
प्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनम् । गुणेष्वसङ्गो वैराग्यमैश्वर्य्यश्चाणिमा-  
दयः” (३) इति । एवंविधा ज्ञानादय उपादेयाः । अन्यथा  
तु हेयाः । यमादिषु च “शमो मन्निष्ठताबुद्धेर्दम इन्द्रियनियहः ।

(१) भूतसूक्ष्म ( अणुसूक्ष्म पञ्चमहाभूतैर्भ्यः, पञ्चतन्मात्रैर्भ्यो वा ) अणिमा  
मायमिकी सिद्धिः । भागवतम् ११ । १५ । १० श्लोकः ।

(२) महत्तत्त्वं बुद्धितत्त्वम्, तद्यानादाराधनान्महिमा-हितीवा सिद्धिर्भवति ।  
भागवतम् ११ । १५ । ११ श्लोकः ।

(३) भागवतम् ११ । १८ । २० श्लोकः ।

गुणदोषावभिद्धिदौ ॥ ६४ ॥

कर्मणि ज्ञानभक्त्योर्न ॥ ६५ ॥

तितिच्चादु खसम्पर्षो जिह्वोपस्यजयो धृतिः” (१) इति । एवंविधा यमादय उपादेयाः, अन्यथा तु हेयाः । एवमन्येषु चीत्तरह्यार्थ-एकेनैव पादेन संगृहीतः । उत्तरत्र त्वेकस्यैवोत्तरार्थः । पाद-द्वयेनेति न हाविंशतितत्त्वहानिः ॥ ६३ ॥

गुणेति । अयं गुणः अयं दोष इति भेदज्ञाने दोष इति । एतद्विभागराहित्येन यदभेदेन ज्ञान स गुणः । “गुणदोषो दृशि-दोषो गुणस्तूभयवर्जित” (२) इत्युक्त्वात् ॥ ६४ ॥

गुणदोषयोरपवादकमाह । कर्मणीति । तौ गुणदोषौ कर्मणिस्तः । न तु ज्ञानभक्त्योस्तत्र भगवदर्पितं कर्म गुणः । ततो हि सर्वस्य ब्रह्मभावादभिन्नत्वम् । यथोक्तम् “ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म-समाधिना” (३) इति । अन्यस्मिन् कर्मणि भेदरूपत्वाद्दोषः । ज्ञानमपरोक्षबोधः । भक्तिरिहोत्तमा । “सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येषो भागवतीत्तम” (४) इत्यत्रोक्ता । अनयोस्तु प्रत्येकमैकात्म्य रूपत्वेन भेदाभावात् ताव-दोषः । अतएव भेदप्रतियोगिकाभेदाभावात् गुणोऽपि । अत एवोक्तं मूलश्लोकेन “न मय्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः ।

( १ ) भागवतम् ११ । १६ । ३६ श्लोकः ।

( २ ) भागवतम् ११ । १६ । ४५ श्लोकः ।

( ३ ) गीता ४ । २४ श्लोकः ।

( ४ ) भागवतम् ११ । २ । ४५ श्लोकः ।

सा सा संख्या प्रकल्पनात् ॥ ६६ ॥

स्वतःसिद्धः पुमान्प्रान्यत् ॥ ६७ ॥

मनोगता(ता)ऽभिमान्यजः ॥ ६८ ॥

मनः शत्रुजयः सम्यक् ॥ ६९ ॥

साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषाम्” (१) इति । ज्ञानिना-  
मित्यर्थः ॥ ६५ ॥

सेति । सा सा तेषु तेषु मतेषु प्रसिद्धा । षड्विंशति पञ्च-  
विंशतिप्रमुखातत्त्वसंख्याप्रकल्पनाद् वादिनां स्फूर्तिवैचित्र्यात् ।  
वस्तुतस्त्वेकमेव तत्त्वमिति भावः ॥ ६६ ॥

स्वत इति । पुमान् क्षेत्रज्ञः स्वतः सिद्धः स्वप्रकाशः ।  
अन्यत्क्षेत्रम् न स्वतः सिद्धम् । तद्वि जड़त्वादन्यतः प्रकाशते ।  
“परस्परं सिध्यति यः स्वतः खे” (२) इत्युक्तम् । अयं क्षेत्र-  
क्षेत्रज्ञयोर्भेद इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

मन इति । मनः प्रतिगच्छतीति मनोगन्ता मनसि स्थित  
इत्यर्थः । तस्मिन् मनः कल्पितेऽर्थेऽभिमानो । अजी देहयोग-  
वियोगहेतुः । वस्तुतः स्वयमज्ञोऽपि मनोधर्मस्वभिमानाज्जन्म-  
मृत्युमानित्येवेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

मन इति । मन एव शत्रुस्तस्य जयो निग्रहः । सोऽभिमान-  
निवृत्तौ हेतुः ॥ ६९ ॥

( १ ) भागवतस ११ । २० । ३६ श्लोकः ।

( २ ) भागवतस ११ । २२ । ३१ श्लोकः ।

प्रतिमादिष्वजाञ्चनम् ॥ ७० ॥

पुमान् प्रकृत्योपगूढः ॥ ७१ ॥

विश्वमूर्त्तीशपूजनम् ॥ ७२ ॥

पादैर्द्वाविंशतिर्विष्णोरुत्तराण्युद्धवं प्रति ॥ ७३ ॥

गुरुभिः पञ्चविंशत्या लोकतत्त्वपरीक्षण्ये ॥ ७४ ॥

हीनमध्यमोत्तमैरष्टनवाष्टाभिस्त्रिधैकधा ॥ ७५ ॥

आत्मतत्त्वपरीक्षायाञ्चतुर्द्वैत्याद्यमुत्तरम् ॥ ७६ ॥

ऋणान्ऋण्याश्रमद्वन्द्वभेदेन द्वादशं द्विधा ॥ ७७ ॥

प्रतिमेति । आदिशब्दात्कलिलसूर्याग्निमन्त्रविप्राः । तेष्व-  
जस्य विष्णोरञ्चनं क्रियायोगः ॥ ७० ॥

पुमानिति । प्रकृतिकामित्यालिङ्गितः पुमान् संसृता-  
वधिष्ठानम् ॥ ७१ ॥

विश्वमूर्त्तिरिति । स्थिरचरमूर्त्तरीश्वरस्य पूजनं पराभक्ति-  
रित्येवम् । पादैरिति स्पष्टम् ॥ ७२—७३ ॥

एवं सोत्तरान् प्रश्नानुक्ता इदानीं चतुर्णां ध्यातृणां प्रभेदा-  
नाह । गुरुभिरिति । स्पष्टार्थम् ॥ ७४ ॥

हीनेति । ( आत्मतत्त्वपरीक्षाया चतुर्द्वैत्याद्यमुत्तरम् ) ।  
आत्मेत्यादि । गुरुभिरित्यादि सार्धनोत्तरम् । आद्यमुत्तम चतुर्धा  
तत्र विंशत्या गुरुभिस्त्रिधा । ते हि लोकतत्त्वपरीक्षायां हीन  
मध्यमोत्तमत्वात्त्रिधा । अतएव सप्तमाष्टमनवमेष्वष्टनवाष्टभिः  
क्रमादुक्ताः । आत्मतत्त्वपरीक्षायामेकधा । सा चोक्ता दशमे ।  
इत्थं हेयोपादेयनिर्द्धारित्युत्तरं चतुर्धा ॥ ७५—७६ ॥

ऋण्येति । द्वादशमुत्तरं कर्मत्यागः “शनेः शनैः” इत्य

व्यवस्येति तथा वेदोऽपीति पञ्चदशं द्विधा ॥ ७८ ॥

भिन्नुगीतस्य सांख्यस्य गुणलक्ष्मैलगीतयोः ।

उक्तयोक्तं मनसोऽरित्वं बलं भेदो रणे जयः ॥ ७९ ॥

वीक्ष्यम् (१) । तच्च ऋष्याऽनृषिणोराश्रमयोर्द्वन्द्वभेदाद्विधा । तत्र ऋषिणो ब्रह्मचारिण्यस्यौ । आदौ ऋषीणामृष्यं यदपाक्रियतेऽध्ययनात् । द्वितीये देवानां पितृणाञ्च यदपाक्रियते यागे । प्रजया चानृषिणो यति वनस्थौ (२) । अतएव तदुत्तरं सप्ताष्टादशयोरुक्तम् ॥ ७७ ॥

व्यवस्येति । पञ्चदशं गुणदोषावभिदुभिदाविति । तस्य च गुणदोषो कर्मण्येव न ज्ञानभक्त्योरिति व्यवस्थायामेकः प्रकारः । यथा चैयमस्माभिरुक्ता व्यवस्था । तथा वेदोऽप्येवं ब्रूत इति द्वितीयः । ततस्तद् विंशैकविंशयोरुक्तम् ॥ ७८ ॥

भिन्नुगीतेति । स्पष्टम् । जनविंशेति । मनः शत्रुजयः । सम्यगिति चतुर्धा तद् मनसोऽरित्वादिभेदात् । तत्र भिन्नुगीतस्योक्त्या मनसोऽरित्वमुक्तम् (३) । भिन्नुगीतां मन एव शत्रुरिति समर्थितम् । सांख्योक्त्या तद्वलं तत्र हि (४) महदादिप्रपञ्चजालयुक्तम् । तच्च मनःशत्रोः पराभूती सहायभूतत्वाद्बलमित्युक्तम् ।

( १ ) भागवतम् ११ । ६ । १२ श्लोकः ।

( २ ) “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवानजायत ।”

“ऋणानि त्वानपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥” इति मानव शास्त्रम् ।

“पुत्रेणाय नाकोजस्य.” “विद्यया देवभोक.” “कर्माणां पितृकथ”

इति । इह द्वा १ । ५ । १६ ।

( ३ ) भागवतम् ११ । २२ ।

( ४ ) सांख्यदर्शनम्. ( कारिका ) । १ । ६ । सूत्रम्, २२ ।

जनविंशचतुर्ध्वे चतुर्भिर्द्वादशोत्तरैः ॥ ८० ॥

पञ्चद्वादशभिः षड्भिः षट् त्रयोविंशतिस्ततः ॥ ८१ ॥

निःसङ्गत्वे गुणत्यागे भक्तिर्दार्ढ्येऽपकर्मणि ॥ ८२ ॥

मनः सम्बन्धित्वं चास्य तत्कल्पनाविजृम्भितत्वाद् वनञ्च ज्ञानार्थम् ।  
बलज्ञानपूर्वकम् । हि शत्रोरभिजयेन हस्तास्थितो विजयः ।  
गुणलक्ष्योक्त्या तु भेदः । उपजयः । सत्ववृत्त्या वृत्त्यन्तराणां  
वशीकारे श्लथमूलो मनः शत्रुः शक्यो जेतुम् । एवं जय-  
सामर्थी समग्रामुक्ता ऐलगीतोक्त्या तस्याः फलमुक्तम् । ऐलः  
पुरुवाः । स हि विचारशरैः मनः प्रत्यर्थिनं निर्जित्य सुख-  
मासीत् । “वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्व्वेश्या लोकनिस्पृहः । मुक्तसङ्गो  
महीमेतामाकारामशचारह” (१) इत्युक्तत्वात् । एवमेवेदमन्यथेद-  
माख्यानचतुष्टयमप्रशस्तं स्यात् । तदितराचार्येण चतुरचेतसो-  
क्तम् । उक्त्योक्तमित्यादि । तच्च भेदचतुष्टयं त्रयोविंशादिषु  
चतुर्ध्वे ॥ ७८ ॥

एवमुक्तरीत्या चतुर्भिराद्वास्तेः ( रुत्तरैः ) द्वादशाध्यायाः ॥ ८० ॥

पञ्चेति । षड्भि षडिति । द्वादशभिरुत्तरैः पञ्चाध्यायाः ।  
निःसङ्गिति । एवं पूर्व्वोक्तैर्द्वादशभिस्त्रयोविंशतिरध्यायाः स्युः ।  
ननु त्रयोविंशत्यध्यायेषु प्रत्येकमेकैक एव प्रश्न इत्येव किन्तन्न  
कृतम् । किं वैषम्येनेति तत्राह ॥ ८१ ॥

निःसङ्गत्वेति । निःसङ्गत्वे उपयोगान्नयाणां सत्सङ्गासङ्ग-  
साधुभक्तिप्रश्रानामेकत्रमेलनं कृतम् । गुणत्यागे उपयोगाद्द्वयो-  
र्विषयासक्तिहेतुहंससनन्दादिसंवादप्रश्नयोर्भक्तिदार्ढ्ये उपयोगात् ।

तत्त्वज्ञाने चोपयोगाच्चिद्विद्विचित्रिमेलनम् ॥ ८३ ॥

तद्देतुष्वपि निष्कम्पः ॥ ८४ ॥

निःसङ्गः ॥ ८५ ॥

अच्छेदलेपकः ॥ ८६ ॥

विशोधकोऽङ्गिः ॥ ८७ ॥

इयोरुत्तरं श्रेयो ध्यानयोगप्रश्नयोः । अपकर्मणि नैष्कर्म्य उप-  
योगात् । इयोरज्ञानादियमादिप्रश्नयोः ॥ ८२ ॥

तत्त्वज्ञाने उपयोगात् । त्रयाणां तत्त्वसंख्येत्वेत्वेत्तद्देहयोग-  
वियोगप्रश्नानां यथा चैतत् प्रश्नार्थपर्यालोचनया ज्ञेयम् ॥ ८३ ॥

एवमुत्तरमेदाद्विचित्र्य यस्माद् गुरोर्यत् शिक्षितव्यं तदाह ।  
तद्देतुरिति । अत्र पञ्चविंशतेः प्रथमान्तानां “पुरुषः क्रियते  
गुरुभिः क्रमात्” इत्यनेन सहान्वयः (१) । तत्र तद्देतुषु कम्प-  
हेतुषु सत्स्वपि पुरुषो निष्कम्पः । पृथिव्या गुरुणा क्रियते ।  
यथाभूः सा हि “भूतैराक्रम्यमाणापि न कम्पते” ॥ ८४ ॥

निःसङ्ग इति । वायुना, यथा हि वायुः सर्व्वत्रसञ्चरन्नपि  
न सञ्जति तथा योगी विषयान् भुञ्जानोऽपि न सञ्जेदित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अच्छेदेति । अच्छेदलेपकनभसा । यथा नभः स्थिरचरै-  
र्भावैः सङ्गतमपि नो वस्तुतो विच्छेद्यते । यथा च मेघाद्यैर्न  
सृश्यते एवमात्मनि अविच्छेदत्वमलेपकत्वञ्च पश्येदित्यर्थः ॥ ८६ ॥

विशोधक इति । अङ्गिर्यथा स्वच्छ-स्निग्ध मधुरत्वैरापः  
कोर्सनोपसर्गने क्षणमात्रात् पुनन्ति । तथा मुनिः पुनी-  
यात् (४) ॥ ८७ ॥

मलत्यागी ॥ ८८ ॥

(उ)त्यक्तो विक्रियया ॥ ८९ ॥

अभेदो विवस्वता ॥ ९० ॥

निःस्नेहः ॥ ९१ ॥

एतेऽष्टौ हीनाः ॥ ९२ ॥

दिष्टभुक् ॥ ९३ ॥

क्षोभहीनः ( सिन्धुना ) ॥ ९४ ॥

मलत्यागीति । अग्निना यथा तेजस्वीत्यादिगुणैरग्निः सर्व-  
भक्षोऽपि न मलयादत्ते तथा मुनिर्हविष्या हविष्यं भुञ्जानोऽपि  
ज्ञानबलान् न तैर्दीर्घैर्युज्यते ॥ ८८ ॥

त्यक्त इति । चन्द्रमसा स हि यथा कलाना ज्ञासवृद्धादि-  
भिर्न विक्रियते तथा निषेकादिश्मशानान्तैर्हेहसंस्कारैर्मुनिर्न  
विकुर्वीति ॥ ८९ ॥

अभेद इति । विवस्वता अभेदो भेदशून्यः रविणा स यथो-  
पाधिवशाद्भिन्न इव न वस्तुतोभिन्नस्तथात्मेत्यर्थः ॥ ९० ॥

निःस्नेह इति । कपोतेन सहि स्नेहप्रसङ्गान्नष्टः । तथा  
स्वयं न भवेदिति व्यतिरेकेन दृष्टान्तः ॥ ९१ ॥

एतेऽष्टौ हीनाः ॥ ९२ ॥

दिष्टेति । अजगरेण । स यथा देवलब्धं भुङ्क्ते न तु स्वयं  
यतते तथा मुनिः स्यादित्यर्थः ॥ ९३ ॥

क्षोभहीन इति । सिन्धुना । स यथा सरिज्जलसङ्गा  
सङ्गोऽपि न क्षुभ्यति तथा कामाना लाभालाभे मुनिः स्यादि-  
त्यर्थः ॥ ९४ ॥

रूपप्रलोभितः ( पतङ्गेन ) ॥ ८५ ॥

सारग्राही ( भ्रमरेण ) ॥ ८६ ॥

स्पर्शमूढो ( गजेन ) ॥ ८७ ॥

निर्लोभः ( मधुध्रेण ) ॥ ८८ ॥

गीतवच्चितः ॥ ८९ ॥

रसमूढो ॥ १०० ॥

विमुक्ताशः ( पिङ्गलाया ) ॥ १०१ ॥

पतङ्गेन । स यथा दीपप्रलोभनान्नश्यति न तथा कामिन्यादिरूपालोकनान्मुनिर्नश्यति । तस्मात्तथा न स्यात् ॥ ८५ ॥

सारग्राहीति (१) भ्रमरेण स यथा सर्व्वपुष्पेभ्यः सारमादत्ते तथा सर्व्वशास्त्रेभ्यो मुनिराददधीत ॥ ८६ ॥

स्पर्शमूढ इति । गजेन, स यथा करिण्यङ्गसङ्गस्पर्शमूढो गजान्तरेर्हन्ते । तथा स्त्रीस्पर्शाज्जारैर्मुनिस्तस्मात्तथा न स्यात् ॥ ८७ ॥

निर्लोभ इति । मधुध्रेति । स यथा मधुलोभात् शरघानिरस्य मधुस्त्रयमादत्त । तथार्थलुब्धं मामपि कश्चिन्निरस्यतीति विमृश्य मुनिर्निर्लोभो भवेत् ॥ ८८ ॥

गीतेति । हरिणेन । स हि गीतप्रसङ्गान्नष्टो मृतः । तेन मुनिर्गीतं न शृणुयात् ॥ ८९ ॥

रसेति । मत्स्येन स यथा वरिशरसावेशान्नष्टस्तथा रसेषु मुनिर्न मुञ्चेत् ॥ १०० ॥

( १ ) “वङ्गयास्त्रं गुरुपासनेऽपि सारादानं षटपदवत्” ।

“सर्व्वतः सारमादध्यात् पुष्पेभ्य इव षटपदाः” सांख्य द ४ । ११ खल्ल ॥

अपरिग्राही ( कुररेण ) ॥ १०२ ॥

अभिमानभुक् ( अर्भकेण ) ॥ १०३ ॥

एकः कुमारीकङ्कणेन ॥ १०४ ॥

एकमनाः शरकारेण ॥ १०५ ॥

विमुक्तेति । पिङ्गलया (१) । सा हि सकलकामकाशां  
विमुच्य निर्विषाऽभूत् । तथा स्वयं स्यादित्यर्थः । एते नव  
मध्यमाः ॥ १०१ ॥

अपरिग्राहीति । कुररेण । स हि सामिषः कुररान्तरै-  
र्हन्यमानः आमिष त्यक्त्वा निर्ममोऽभूत् (२) तेन मुनिर्निरामिषः  
स्यात् ॥ १०२ ॥

निर्लोभ इत्यत्र सच्चयनिषेधोऽत्र तु सच्चित्त्याग इत्यपीन-  
रुक्त्यम् । अभिमानेति । अर्भकेन स यथा मानाभावात् सुखी  
तथा मुनिः स्यात् ॥ १०३ ॥

एक इति । कुमारी-कङ्कणेन (३) । तद्धि यथा बलयान्तर-  
सङ्गाद् वाचालमित्येकमेवावशेषितं निश्चलमासीत् । तथा काल-  
वार्त्तादिदेषाद् अन्यसङ्गं हित्वा स्वयमेकाकी स्यात् ॥ १०४ ॥

एकमना इति । शरकारेण स हि यथा नाराचवददृष्टेः  
स सैन्यमपि राजानं गच्छन्तं नावेक्षते । एवमेकस्मिन् भगवति  
मनः प्रणिधाय योगौ वस्त्वन्तरं न पश्येत् ॥ १०५ ॥

( १ ) “निराश. सुखी पिङ्गलावत्” साख्य द ४ । ११ सूत्रम् ।

( २ ) “ध्येनवत् सुखीदुःखात्यागवियोगाभ्याम्” सांख्यदर्शन ४ । ५ सूत्रम् ।

( ३ ) “वञ्जभिर्योगे विरोधोरागादिभिः कुमारी-शङ्खवत्” साख्य द-

गुप्तिसिद्धौकाः ॥ १०६ ॥

धृतनिश्चयः ईशस्यैककर्तृत्वे ॥ १०७ ॥

ध्यातुर्ध्यात्मना स्थितौ ॥ १०८ ॥

देहास्वत्वे च ॥ १०९ ॥

( एतेष्टावुत्तमाः ) पुरुषः क्रियते गुरुभिः क्रमात् ।

उपायत्वेऽन्तरङ्गास्ते क्रमाच्चिस्कन्धता ततः ॥ ११० ॥

गुप्तिरिति । सर्पेण । गुप्तसिद्ध ओकोऽहं यस्य स तथा ।  
यथा सर्पो गृहाननारम्भमाणः परवेश्मस्त्रैव सुखमारभेत (१) ।  
तथा मुनिः स्वयं स्यादित्यर्थः ॥ १०६ ॥

धृतेति । ऊर्णनाभिना । स यथा स्वस्माद्रूर्णामाह्वय  
वह्निर्वितत्य कञ्चित्कालं क्रीडति । पुनस्तां ग्रसते । एवमेक एव-  
श्वरः स्वमाययैव चेष्टते नान्य इति धृतनिश्चयः स्वयं स्यात् ॥ १०७ ॥

ध्यातुरिति । धृतनिश्चयः सुपेशस्कृता यथा पेशस्कृता कौटः  
कुड्यान्तेन प्रवेशितः तद्ग्रानात् पूर्व्वरूपात्यागिन एतत् स्वरूपं  
स्यात् । तथा कामादिभिरुपायैर्भगवद्ध्यानाद् ध्याता ताद्रूप्य  
यातौति धृतनिश्चयः स्वयं स्यात् ॥ १०८ ॥

देहेति । धृतनिश्चयः देहेनादेहे चास्वत्वमनात्मीयत्वबुद्धि-  
स्तस्मिन्, देहो हि जन्ममृत्युयोगात् स्वस्मिन् अनात्मीयत्व  
बोधयति । एतेऽष्टावुत्तमाः ॥ १०९ ॥

पुरुष इति । तानेव गुरुणाह । “पृथिवीवायुराकाशमापो-  
ऽग्निश्चन्द्रमारविः । कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकृद् गजः ॥

( १ ) “अनारम्भोऽपि परगृहे सुखी सर्पवत्” साख्ये ४ । १२ सूत्रम् ।

देहस्य पृथगुद्देशः श्रैष्ठ्यान्नेदिष्टता कृतात् ॥ १११ ॥

स्वोत्तरा पृथगध्याये द्वितीयैकोनविंशकौ ॥ ११२ ॥

प्रश्नौ प्रागुत्तरेणापि योगं बोधयितुं कृतौ ॥ ११३ ॥

मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः । कुमारी शरकृत्  
सर्प जर्णनाभिः सुपेशकृत् । एते मे गुरवो राजंश्चतुर्विंशति-  
राश्रिताः” (१) । पृथिवीत्यादिना सुपेशं शोभनं रूपं कीटकस्य  
करोतीति सुपेशकृत् । पेशस्कारोकोटः । उपायत्वेति । उपायत्वे  
सङ्गत्यागस्य क्रमादन्तरङ्गाः । अतएव हीनमध्योत्तमत्वेन क्रमात्  
विस्कन्धता तेषाम् । ननु देहश्चेद् गुरुः किमेतत्त्वेव नोद्दिष्टः  
तत्राह । देहस्येति । देहस्य पृथगुद्देशः कृतः श्रेष्ठत्वात् कृतः ।  
श्रेष्ठत्व चास्य नेदिष्टतयाऽतिसामोप्येन कृत इतरे विप्रकृष्टाः  
अयन्तु सन्निकृष्ट इति भावः ॥ ११० ॥

“गुरुणां सन्निकर्षश्च शिष्याणामुपयुज्यते (२) ।” ननु सर्वे  
प्रश्नाः स्वोत्तरैः सह समानाधिकरणाः द्वितीयैकोनविंशत्यो भिन्ना-  
धिकरणावित्यत्र हेतुः ॥ १११ ॥

क स्तत्राह,—स्वोत्तरिति । द्वितीयः सत्सङ्गामङ्गप्रश्नः । एकोन-  
विंशकश्चाभिमाननिवृत्तिप्रश्नः । एतौ स्वोत्तरान् निजादुत्तरात्  
पृथक् भिन्नेऽध्याये कृतौ किमर्थं प्रागुत्तरेणापि पूर्वाध्याय-  
दत्तेनोत्तरेणापि योग सम्बन्धं बोधयितुम् ॥ ११२ ॥

किं चान्ये प्रश्नाः उद्धवेन स्वबुद्धैः प्रवृत्ताः । प्रथमादयस्तु षडु-

( १ ) भागवतम् ११ । ७ । ३५ श्लोक ।

( २ ) सुण्डकोपनिषत् २ । १२ श्लोक । —“तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्  
समित्पाणिं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” ।

( अथैषां द्वाविंशतिप्रश्नानां सङ्गतिमाह ) ॥ ११४ ॥  
 निःसङ्गता कथं कीदृग्क्तान्निर्वाहश्च यैर्यथा ॥ ११५ ॥  
 भक्तैर्यो विषयस्तस्मिन् सत्यन्यस्मिन् रतिः कथम् ॥ ११६ ॥  
 सा कथं भक्तितुल्यं किं कथं भक्तिगुणोर्जिता ॥ ११७ ॥  
 यैर्यैः कामार्थधर्मेषु यैर्मोक्षेऽन्तर्वह्निर्भवैः ॥ ११८ ॥  
 ते कीदृशाः श्रुतिभक्तिः परा च स्मृतयः कथम् ॥ ११९ ॥  
 कीदृग्भक्तः कथं दौःस्थ्यामभिमानक्षयः कथम् ॥ १२० ॥  
 किं कर्मज्ञानभक्तीनां सूचितानां पुनः पुनः ॥ १२१ ॥  
 सर्वेऽपि देशसाराणां स्वरूपमिति सङ्गतिः ॥ १२२ ॥

त्यापनपूर्वकाः । त्वन्तु सर्वं परित्यज्येत्यादिवाक्ये भगवतोद्भवस्या-  
 काङ्क्षामुत्थाप्यकारिता । अथेति ॥ ११३ ॥

निःसङ्गत्यादिचतुर्भिः । निःसङ्गता कथमित्येवमर्थं प्रथम-  
 प्रश्नः । सा च कीदृशीति द्वितीयः । तस्यानिर्वाहश्च यैः स्यात्  
 ते के इति तृतीयः । यथा चानुष्ठिततया तन्निर्वाहः सा केति  
 चतुर्थः । यत्र भक्ते विषय ईश्वराख्यस्तस्मिन्नेव सति सदृशे जीवे  
 क्षेत्रज्ञे सति प्राणिनामन्यस्मिन् वस्तुनि रतिः कथमिति पञ्चम-  
 षष्ठौ । ईश्वरस्यैव शरीरावच्छेदाज्जीवत्वम् । अतएव स्वसृष्टा-  
 नुप्रविष्टोऽसावित्युक्तम् । अतस्तस्मिन् एव क्षेत्रज्ञरूपे रतियुक्ता  
 तदुक्तम् । “भववान् ब्रह्म कात्स्न्येन त्विरन्वीक्ष्य मनीषया,  
 तदध्यवस्यत् कूटस्थे रतिरात्मन् यतो भवत्” (१) । इति

सप्तमः ॥ १२३ ॥

अष्टमः ॥ १२४ ॥

नवमः ॥ १२५ ॥

दशमैकादशद्वादशाः ॥ १२६ ॥

इति श्रीहरिलीलायां वोपदेव कृतौ एकादश-  
स्कन्धविवरणम् ॥

कूटस्थः क्षेत्रज्ञः हरिरित्याद्युक्तं टीकायाम् । सा रतिः कथ-  
मिति ॥ ११४—१२२ ॥

सप्तम इति । गुणचित्तत्यागात् क्षेत्रज्ञे रतिरित्यर्थः । भक्ति-  
तुल्यमपरं किमिति ॥ १२३ ॥

अष्टम इति । भक्तिरेव भक्तितुल्या नान्यत् इति भावः ॥ १२४ ॥

निर्गुणे वस्तुनि भक्तिः कथं कार्य्येति । नवम इति । साकार-  
द्वारेति भावः । कामार्थधर्मेषु मध्ये यैर्यैरुपायैर्निर्गुणे भक्ति स्यात्  
ते के इति ॥ १२५ ॥

दशमेति । तत्र कामाः सिद्धयः काम्यन्तु इति व्युत्पत्त्या  
तासु भक्तिहेतवस्तथा । “तासामष्टौ मत्प्रधाना” (१) । इत्यने-  
नाज्ञाः । अथ विभूतयः । ता अपि भक्तिहेतवः । “केषु केषु च  
भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया” इत्युक्तत्वात् (२) । धर्मोऽपि  
भगवत्परिणीतो रतिहेतुः । यैश्चान्तरङ्गैर्वहिरङ्गैश्च रतिः स्यात् ते के

( १ ) भागवतम् ११ । १५ । ३ श्लोक ।

( २ ) गीता १० । १७ श्लोक ।

इति त्रयोदशचतुर्दशी । तत्रान्तरङ्गा ज्ञानादयः । वह्निरङ्गा-  
यमादयः (१) । आसन्नोपकारकत्वात् । श्रुतिर्भक्तिपरा कथमिति  
पञ्चदशः । कर्मणामन्तःकरणशुद्ध्यर्थं विधानादि (२) इति भावः ।  
स्मृतयश्च कथं भक्तिपरा इति षोडशः । स्मृतयोऽक्षयादादि-  
तन्त्राणि ? । ते हि वेदस्थमेव तत्त्वभेदं स्मरन्ति । तत्त्वानां  
हेयोपादेयविभागेन व्यवस्थापनादेकस्मिन् भगवत्तत्त्वे पर्यवसान-  
मिति स्मृतीनां भक्तिपरत्वम् । भक्तः कीदृशः इति सप्तदशः ।  
प्रकृत्युपेतः पुमानित्यर्थः । अस्य च जन्ममृत्युभयं कथमित्य-  
ष्टादशः । मनो धर्मेष्वभिमानाभावादित्यर्थः । अभिमानक्षयः  
कथमित्येकोनविंशः मनः शत्रोर्जयात्तज्जयः इत्यर्थः । कर्म-  
ज्ञानभक्तीनां बहुधोक्तानां सर्व्वश्रेष्ठानां किं स्वरूपमिति विंशादय-  
स्त्रयः । तत्त्वज्ञानं प्रकृत्युपगूढेन पुंसां विश्वमधिष्ठितमिति  
इतरे प्रसिद्धे ॥ १२६ ॥

इति वोपदेवविरचित-हरिलीलायां मधुसूदनसरस्वती-

प्रणोतमेकादशस्कन्धविवरणम् ॥

इत्येकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

( १ ) त्रयमन्तरङ्गं पूर्व्वेषु । तदपि वह्निरङ्गं निर्भीजस्य । पातञ्जल द —  
३ । ३ । ४-८ । सूत्रम् ।

( २ ) “नित्यनैमित्तिकैरेव कर्षाणो दूरित जयम् ” ।

“महा यज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः” मनुः—

स्मृतयो हि श्रौतगृह्य सूत्राणि, मङ्गलं मन्वादिपथीतधर्मशास्त्राणि च ।

आश्रयो द्वादशस्कन्धे त्रयोदशभिर्गीरितः ॥ १ ॥

आश्रयश्च परं ब्रह्म परमात्मा रमापतिः ॥ २ ॥

यतः प्रपञ्च धीस्तत्र सर्पे स्नग्धीर्गिवाश्रिता ॥ ३ ॥

उपादेयाऽनुपादेया वाश्रयाश्रयिनौ च तौ ॥ ४ ॥

एवं तृतीयादिषु सर्गादीन् नवभेदानुक्त्वा क्रमादाश्रयो द्वादशे  
उच्यत इत्याह । आश्रय इति । स्पष्टमस्यार्थः ॥ १ ॥

आश्रयलक्षणमाह । आश्रयश्चेति । निर्गुणत्वं ब्रह्म ।  
त्रिगुणं परमात्मा । सत्त्वगुणं रमापतिः । ब्रह्मादिशब्दवाच्यं  
यदस्तु स आश्रयः । एवमेव हि तत्त्व त्रिभिः शब्दैरुच्यते । तदुक्तं  
“वदन्ति तत् तत्त्वविदस्तत्त्वयज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेति  
भगवानिति शब्दतः” (१) इति । एतच्च तथैव टीकायां  
व्याख्यातम् । साकारयोरप्याकारतिरोहितत्वान्न भेद इत्यर्थः ॥२॥

नन्वद्वये वस्तुनि आश्रयशब्दप्रवृत्तौ किन्निमित्तमिति तत्राह ।  
यत इति । यतः यस्मादनिर्वाच्य-प्रपञ्चधीस्तस्मिन् ब्रह्मण्यधिष्ठाने  
आश्रिता अभ्यस्ताः (२) । यथा सर्पे स्नग्बुद्धिः । प्रतीतिव्यति-  
रेकेण प्रपञ्चस्याभावात् स्नग्धीरित्युक्तम् । यदुक्तम् “आभामश्च  
निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते । स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति  
शब्दत इति” (३) ॥ ३ ॥

उपादेयेति । आश्रय उपादेयः । आश्रयी प्रपञ्चो ज्ञेयः ।  
अतोऽत्र प्रकरणद्वयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

( १ ) भागवतम् १ । २ । ११ लोकः ।

( २ ) अभ्यस्ता — अध्यासलक्षणलक्षिताः, तच्च ‘अतस्मिंस्तद्बुद्धि रिति ।  
यथा रज्ज्वासर्पज्ञानम् ॥ शाङ्करभाष्यम् १ । १ । १ सूत्रम् ।

( ३ ) भागवतम् २ । १० । ७ लोकः ।

अतश्चतुर्भिरध्यायैरनुपादेयतोदिता ॥ ५ ॥

उत्तरोत्तरदुःस्थत्वात् स्थापकानां स्थितेरपि ।

युगे युगेऽन्यथा भावाः कालग्रस्ततया तथा ।

उपादेयत्वमेकेन परीक्षित् फलदर्शनात् ॥ ६ ॥

श्रवणं मननं ध्यानं चेत्युपादानहेतवः ।

तत्र श्रवणसिद्धार्थं द्वाभ्यां शब्दस्य सम्भवः ॥ ७ ॥

वेदीपवेदभिन्नस्य ॥ ८ ॥

उपवेदः पुराणान्तत् सम्भवः सप्तमे ।

मार्कण्डेय कथा त्रिभिः ॥ ९ ॥

तत्रादौ हेयमाह । अत इति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

अध्यायार्थानाह । उत्तरति । स्थापकानां राज्ञां उत्तरोत्तरदीर्घत्वम् । प्रथमे स्थितेरायुर्बलादिरूपाया द्वितीये प्रति-युगमन्यथा भावस्तृतीये । कालज्ञत्वं चतुर्थे । तच्च निरोध-तयाक्रान्तत्वात् । एभिरेव हेतुभिः । प्रपञ्चस्येति । अयं पञ्चमार्थः ॥ ६ ॥

अथाश्रयप्राप्तावुपायानाह । श्रवणमिति । श्रवणादयोऽपि तत्त्वसाक्षात्कार जनयन्ति । लक्षणन्वेषा प्रागुक्तम् । तत्र श्रवण-माह । तत्रेति । वेदेति । “श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः” (१) इत्युक्तत्वात् । श्रवणं वेदशब्दसापेक्षम् । तत्र वेदसम्भवः षष्ठे । उपवेदः पुराण तत्त्वसम्भवः सप्तमे ॥ ७—८ ॥

मननमाह । मार्कण्डेयेति । तत्राष्टमे मार्कण्डेयस्य विष्णुकीक्षा ।

( १ ) “श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्व्यन्वोपपत्तिभिः ।

मत्या च मतत श्येय एते दर्शनहेतवः ॥” शंख्यदर्शनभूमिका १।१।२ ।

विष्णुमाया शिवेक्षाभिर्भिन्ना मननसिद्धये १० ॥

मूर्त्तैस्तत्त्वं सूर्य्यगत्वमेकेन ध्यानसिद्धये ॥ ११ ॥

पुराणार्थीपसंहार एकेन तद्भिदाश्रयः ॥ १२ ॥

अष्टादशदशत्रिंशद्द्वाधिका नव विंशतिः ।

षड्विंशतिर्दश नव पञ्चभिः सहिता दश ॥ १३ ॥

नवमे मायेक्षा । विष्ण्विति । दशमे शिवेक्षेत्यर्थः । अयमर्थः । यथा मार्कण्डेयस्य प्रथमं हरिर्दर्शनं ततो मायायाः शिवस्येति वृत्तम् । तथा मननं कुर्वतः प्रथमे परोक्षत्वाधिगमः पुनरसम्भावना-विपरीतभावनाभ्यां तत्रैव भ्रमः । ततो मनन-दाक्षिणं तन्निरासे पुनरपरोक्षत्वाधिगम इति सुहृदयाश्चेह प्रमाणम् ॥ ८—१० ॥

ध्यानमाह । मूर्त्तैरिति । एकादशे भगवन्मूर्त्तैस्तत्त्वं सूर्य्य-मण्डलाधिष्ठातृत्वञ्च (१) ध्यानार्थमुक्तम् ॥ ११ ॥

पुराणार्थेति । द्वादशे ( भागवत ) पुराणार्थीपसंहारः । एकेन तद्भिदाश्रयोऽष्टादशपुराणानां ब्रह्म पाद्मादीनां (२) भिदाभिदः ॥ १२ ॥

एवमाश्रय विविच्य सर्व्वेस्कन्धेष्वध्यायान् गणयति । अष्टा-दशति ॥ १३ ॥

( १ ) “ध्येयं सदा सवित्तमण्डलमध्यवर्त्ती नारायण- सरथिजासन-सन्निधिष्ट । केयूरवान् कनककण्डलवान् किरोटी, हारी हिरण्ययवपुर्धृत-गङ्गुलक ॥ इति श्रीभगवद्गीतानम् ।

( २ ) “ब्राह्म पाद्मं वैष्णवञ्च शैवम्भागवतन्तथा, तथान्यद्धारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तममग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यत्तमञ्च स्मृतम् । दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गम् एकादशन्तथा । वाराहंद्वादशञ्चैव स्कान्द त्रयोदश स्मृतम् । चतुर्दशं वासनकं कौर्म्यं पञ्चदश स्मृतम्, मातस्यञ्चगारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्” ॥ इत्यष्टादशपुराणानि स्कान्दोक्तानि । गिवरहरस्य सम्भवकाण्डे ( २ । ३० । १८

विंशतिस्त्रिभिश्चतुर्भिश्च स्वाङ्कैकविंशत्तयोद्दश ।  
 इति भागवतेऽध्याया एकविंशच्छतत्रयम् ॥ १४ ॥  
 एकादिनियमे नैतानभ्यसेच्छक्तितोऽन्वहम् ॥ १५ ॥  
 वक्ता श्रोतव्य्यथो श्रोता वक्तव्य्यन्यत्र चिन्तकः ॥ १६ ॥  
 शास्त्रे स्वप्ने प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे ।  
 गुरूपदिष्टो योऽर्थस्तं विमृशन् विष्णु तत्परः ॥ १७ ॥

विंशतिरिति । सर्वसंख्यामाह । इतीति । एकस्त्रिंशदधिका  
 यस्मिन् शतत्रये तत्तथा । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

अत्रैव स्वानुभूतमभ्यासक्रममाह । एकादीति । स्पष्टम् ॥ १५ ॥

वक्तेति । स्वाधिके च वक्तव्येपस्थितेऽभिमानन्यक्ता स्वयं  
 श्रोता भवेत् । उभयाभावे स्वयमेव शास्त्रार्थं चिन्तयेत् । इत्येषा-  
 ऽभ्यासप्रक्रिया । एतच्च “शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः” (१)  
 इत्यत्र स्पष्टीकृतमाचार्य्येण ॥ १६ ॥

किञ्च शास्त्रेति । गुरूपदिष्टोऽर्थः तमेवानुसन्दधानःपुमान्  
 विष्णुतत्परः स्यात् । तत्र शास्त्रादीनां चतुर्णामर्थ इहैवोक्तः ।  
 वाक्यपदाक्षराणान्तु टीकायाम् (२) । एवं सप्तानामेकवाक्यता-  
 पश्यन् विष्णुसायुज्यमेतीत्यर्थः । अक्षरं पदावयवः । प्रकृत्यादिरूपो  
 विष्णुरित्युक्तम् ॥ १७ ॥

—अन्यथा पुराणलक्षणं वर्णितमस्ति । तथा श्रीमधुसूदनीये प्रस्थानभेदे चान्यथा  
 कीर्ति । इतोऽन्यान्यपपुराणानि बहूनि सन्ति ।

( १ ) भागवतम् ? । ५ । ११ लोक । ( २ ) श्रीमच्छेधर्या टीकायामित्यर्थः ।

एकन्तेजस्त्रिधा यद्वत् सूर्यमण्डलरश्मिभिः ।

एकं ब्रह्म त्रिधा तद्वद्विष्णुमाया विनिर्मितम् ॥१८॥

मण्डला त्रिगते सूर्ये नैकत्वं रश्मिता यथा ॥ १९ ॥

तच्चायुक्तत्वमत्यन्तं जीवानां भिन्नत्वे विष्णुसायुज्यानुपपत्ते-  
स्तत्राह । एकमिति । अयमर्थः । यथैकमेवाविशेषितं ज्योति-  
रूपाधिवत् सूर्यादिभेदेन त्रिधा तथैकमेव ब्रह्म विष्ण्वादिभेदेन ।  
तत्रानवच्छिन्नं चैतन्यं विष्णुः (१) । मायेति । मायावच्छिन्न-  
मौश्वरः । माया तदतोरभेदोपचारान्मायेत्युक्तम् । अविद्याव-  
च्छिन्नमात्मा । यदाहुः “कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधि-  
रौश्वरः । कार्यकारणता कृत्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते” ( २ )  
इति । इत्यमेवेदं व्याख्येयम् । यथा अतो तु मायाया जडत्वाद्  
निर्व्याच्यत्वमवाध्यत्वादिटापैर्ब्रह्मत्वानुपपत्तिः । जीवश्वरयोः प्रति-  
योगित्वादनवच्छिन्नस्य तृतीयत्वे घटाकाश महाकाशयोः प्रति-  
योगित्वादिव महाकाशस्य सूर्यदृष्टान्तस्त्वस्ति त्वमात्रे एव न तु  
साकारत्वे ॥ १८ ॥

ननु कथन्तर्हि जीवानामनेकत्वं तत्राह । मण्डलादिति ।  
मण्डलान्निगते तेजोहारा वह्निः प्रसृते सति यदनैकत्वं सा यथा  
रश्मिता मता । एवं मायाया इति । मायोपाधेरीश्वरात् (३)

( १ ) मायानवच्छिन्नं शुद्धमित्यर्थः ।

( २ ) “आनन्दमय-विज्ञान-मया बीश्वर जीवकौ ।

मायया कल्पितावेतौ ताभ्या सर्वं प्रकल्पितम् ॥” पञ्चदशो ६।१३६ श्लोकः ।

“रेणुणादि प्रवेशान्ता दृष्टिरीशेन कल्पिता ।

जापटादिविमोक्षान्त- संसारोजीवकल्पित ॥” पञ्चदशो ६।१३७ श्लोकः ।

( ३ ) “मायान्तु प्रकृतिस्त्रिधाऽन्मायिनन्तु मण्डेश्वरम्” श्वेताश्वतर-उ ४।१० श्लो ।

यथा नयनसम्बन्धाद् द्रष्टारो रश्मयो रवेः ।

तथा ज्ञातार आत्मानो देहसम्बद्धतो हरेः ॥ २० ॥

विशेषतस्तु यदात्मानश्चेतनत्वादुपासते ।

विष्णुमायान्तरप्राप्तदुरवस्था निवृत्तये ॥ २१ ॥

उपासनं कर्मभक्तिज्ञानयोगैस्त्रिधा क्रमात् ॥ २२ ॥

सकाशाद्दिशोर्निर्विशेष चैतन्ये निर्गतेऽविद्या प्रदेशेषु प्रतिफलिते सति यदनेकत्वं सात्मता । अयमर्थः प्रथमं मायायां पतितं निर्विशेष चैतन्यस्य महत्प्रतिविम्ब मीश्वरशब्दार्थः । ततोऽविद्या प्रदेशेषु ( विच्छेदेषु ) पतितानि सहस्रशः चित्-प्रतिविम्बानि जीवशब्दार्थं इति ॥ १९ ॥

ननु जीवानां विष्णुंशत्वेऽपि विष्णुज्ञान नोपपद्यते कर्मकर्तृत्व भाव विरोधादिति चेत्तत्राह । यथेति । तथा ज्ञातार इति । रवेरेव रश्मयः चक्षुषि संक्रम्य रवि पश्यन्ति । तथादेह सम्बन्धात् आत्मानो विष्णुमित्यर्थः ( १ ) ॥ २० ॥

एवं रश्मिदृष्टान्ताज्जीवानां सर्वथा तत् साम्ये प्राप्ते वैलक्षण्य-माह । विशेषइति विष्णुमायेति । अयं रश्मिभ्यो जीवानां विशेषः । यत्ते चेतनत्वाद्दिष्णुमुपासते किमर्थं मायायामन्तरेण जीवेश्वरयोर्व्यवधाने प्राप्ता या दुरवस्था जन्मादिरूपा । ( तत् ) निवृत्त्यर्थमुपासत इत्युक्तम् ॥ २१ ॥

तत्रोपायमाह । उपासनमिति । स्पष्टमस्यार्थः ॥ २२ ॥

( १ ) विष्णुर्व्यापको विभ., स च विकल्पोष्णित ।

तथा चाद्वैतसिद्धिप्रारम्भे “विष्णुर्विकल्पोष्णितः ॥” इति ।

वर्गेति इति विष्णुर्व्यापक । इति तद्वृत्तान्तिका ।

येषां धीर्विषयेऽदोषा सदोषा नैव तैः कृताः ॥२३॥  
 कर्मणामर्पणं विष्णौ विष्णोर्वार्त्ता परस्परम् ।  
 विजने चिन्तनं विष्णोर्योगानां लक्षणं क्रमात् ॥२४॥  
 इति भागवतस्यानुक्रमणी रमणी कृता ।  
 विदुषा वोपदेवेन भिषक् केशवसूनुना ॥ २५ ॥

इति श्रीहरिलीलायां वोपदेवकृतौ द्वादश-  
 स्कन्धविवरणम् ॥ १२ ॥

श्रीमद् वोपदेवकृत-हरिलीलासमाप्ता ॥

तेषु क्रमादधिकारिण आह । येषामिति । येषा धीर्विषयेऽ  
 दोषा दोषशून्या तैरकर्मयोगिन भगवदुपासनं कृतम् । येषान्तु  
 सदोषा विषयेषु दुष्टज्ञानमस्ति नतुतेषात्याग इति सदोषत्वं  
 तैर्भक्तियोगिन । येषां तु नैव विषयेषु बुद्धिर्नास्त्येव तैर्ज्ञानयोगिनेति ।  
 तदुक्तम्—

“निर्व्विस्मानां ज्ञानयोगो कर्मयोगस्तु कामिनाम् ।  
 यदृच्छया मत्कथादी जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ॥” (१) ॥  
 न निर्व्विस्सा नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः । इति ॥२३॥  
 अथेषामुपायानां क्रमाल्लक्षणमाह । कर्मणामिति । स्पष्टम् ॥२४॥  
 एवं दशविधेति । इति भागवतेति । स्पष्टमस्यार्थः ॥ २५ ॥

( १ ) “निर्व्विस्माना ज्ञानयोगो न्याशिनामिह कर्मसु ।

तेष्वनिर्व्विस्वचित्ताना कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥

भागवतम् ११ । २० । ७—८ श्लोकः ।

हरिलीलेति नामेय हरिभक्तैर्विलोक्यताम् ।  
 अस्याविलोकनादेव हरौ भक्तिर्हि वर्द्धते ॥ १ ॥  
 अतत्त्वे तत्त्वधीर्येषा तत्त्वे चातत्त्वधीर्नृणाम् ।  
 न तानानन्दयन्त्येता वोपदेवस्य सूक्तयः ॥ २ ॥  
 हरिलोलाविवेकोऽयं रामराजस्य वैश्वमनि ।  
 कटक ( कण्टके ) रचयाञ्चक्रे तुष्ट्यै हेमाद्रिणा सताम् ॥३॥

यस्य व्याकरणं वरेण्यं घटनाः स्फीताः प्रबन्धा दश,  
 प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थमकोद्भूतः ।  
 साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्ताविकस्तथा, ?  
 भव्याद् वार्णि-शिरोमणेरिह गुणाः के के न लोकोत्तराः ॥४॥  
 लक्ष्म्या सुवर्णलतया वपुषि प्रकाण्डे,  
 श्लिष्टस्तनस्तवकं निर्म्मितया नितान्तम् ।  
 सच्छायकः शितिरुचिफलितस्तमाल-  
 स्तापं व्यपोहतु भवार्काञ्चि) भवं हरिर्नः ॥ ५ ॥  
 सरस्वती श्रीमधुसूदनं निर्व्यूढमेतद्दुधमोदनेन ।  
 जनः समस्तोऽपि रसादनेन ब्रजेशभक्तिं ब्रजतादनेन ॥ ६ ॥

समाप्तथायं श्रीहरिलीलाविवेकः ॥

- ( १ ) कविकल्पद्रुमे काव्यकामधेनौ च ।  
 ( २ ) कैवल्यदायिका यस्यावसाने, चतुर्वर्गचिन्तामणे. राजप्रशस्तौ च ।  
 ( ३ ) अद्वैत सिद्धान्ते ( शेषपरिच्छेदावसाने ) ।













